

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 49 (2)/2019, s. 19–52

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2019.013>

TOMASZ CIESIELSKI*

Stan badań nad wojskowością Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku

The state of research on the military affairs in the Commonwealth of Poland in 18th century

Streszczenie. W artykule przedstawiono stan badań nad dziejami wojskowości Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. Analizie poddano przede wszystkim historyków polskich, bez wprowadzenia ograniczeń chronologicznych, a tym samym od XIX wieku do dnia dzisiejszego. Uwzględniono też, choć na ograniczoną skalę, prace badaczy z innych krajów, przede wszystkim tych, które uznają się w jakimś stopniu za spadkobierców tradycji Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz państw z nią sąsiadujących w XVIII wieku. Stan wiedzy o wojskowości Rzeczypospolitej omówiono w działach: historia wojen z udziałem państwa polsko-litewskiego, podstawy prawne funkcjonowania, liczebność, organizacja i finansowanie sił zbrojnych, zasoby ludzkie ze szczególnym uwzględnieniem kadry dowódczej i oficerskiej, wyposażenie, wyszkolenie i dyscyplina w armii, prawo wojskowe, zabezpieczenie techniczne i logistyczne. Przeanalizowanie kilkuset prac z zakresu dziejów militarnych pozwoliło stwierdzić, że istnieją solidne podstawy

* Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Opolski, ul. Strzelców Bytomskich 2, 45-084 Opole, tciesielski@uni.opole.pl, ORCID: 0000-0002-3254-1261.

dla podjęcia nowych zadań badawczych, które docelowo pozwolą na zainicjowanie serii wydawnictw źródłowych, a przede wszystkim napisanie nowej monografii historii militarnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W dziele tym wiek XVIII powinien zostać omówiony w sposób bardziej wnikliwy niż dotychczas, tak, aby nie stanowił on jedynie dopełnienia opisów przewag i klęsk armii koronnej i litewskiej doby Stefana Batorego, Wazów i dwóch pierwszych królów rodaków, ale przede wszystkim wymusił nowe spojrzenie na dzieje wojska Rzeczypospolitej jako istniejącego i wykonującego szerokie spektrum zadań w latach pokoju. Dlatego szczególną uwagę należy zwrócić na kwestie finansowania i organizacji armii w dłuższych przedziałach czasowych, jak też zwykłego, codziennego życia wojska i żołnierzy. Będzie to wymagało podjęcia szeroko zakrojonej kwerendy źródłowej w bibliotekach i archiwach na terenie Polski i poza jej granicami.

Abstract: The article presents the current state of research on the history of the Commonwealth's military in XVIII century. First and foremost, Polish historians were analysed, without the application of chronological limits, i.e. since XIX century until today. Moreover, work of researchers from other countries was also taken into account, however, to a limited extent. Among the abovementioned researchers were those who somehow see themselves as successors of the traditions of the Commonwealth and its neighbouring countries of XVIII century. The state of research on the Commonwealth's military was presented in the following chapters: history of wars with participation of the Polish – Lithuanian state; legal basis of operation, strength, organization and financing of military forces, human resources with particular focus on commanding staff and officers, equipment, training and discipline in the army, military law, technical and logistic services. The analysis of a few hundred papers on the history of the military shows that there are substantial grounds for undertaking new research tasks, ultimately leading to the launch of a series of printed source materials, and primarily to writing a new monograph on the Commonwealth's military history, where the XVIII should be discussed in a far more exhaustive manner than has been the case so far. It must not only be a supplementary description of victories and defeats of the Crown and Lithuanian armies of the times of Stefan Batory, the Vasas and the first two compatriot – kings, but most of all, it should impose a new view on the history of the Commonwealth's military as a formation existing and performing a broad scope of activities in the time of peace. Therefore, special attention must be paid to the issues of financing and organization of the army over longer periods of time, as well as to the everyday, common life of the army and soldiers. This shall require conducting a wideranging and comprehensive source search in libraries and archives both in Poland and abroad.

Słowa kluczowe: Rzeczpospolita Obojga Narodów w XVIII w., dzieje wojskowości polskiej, dzieje wojskowości litewskiej, historiografia polska

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth in 18 c., Polish military history; Lithuanian military history; Polish historiography

W twórczości Jerzego Maronia sporą rolę odgrywają rozważania nad rozwojem i stanem badań nad wojskowością polską czasów nowożytnych (wczesnonowożytnych). W opublikowanym w 1996 roku tekście „Polskie badania nad historią wojskowości epoki staropolskiej” badacz ten podjął próbę oceny, na jakim etapie znajdowała się wtedy polska historiografia wojskowa. Nie szczędząc uwag krytycznych, J. Maroń zwrócił uwagę na znaczący postęp w badaniach nad staropolską sztuką wojenną, jaki dokonał się w latach osiemdziesiątych XX wieku za sprawą warszawskiej szkoły historii wojskowości¹. Trudno z tą tezą się nie zgodzić, gdyż także w kolejnych dekadach historycy związani z Warszawą wnosili i wnoszą wydatny wkład w rozwój badań historyczno-wojskowych. Dowodzi tego tekst Przemysława Gawrona – którego, stosując gradację zastosowaną przez J. Maronia, należałoby zaliczyć do czwartego pokolenia warszawskich historyków wojskowości – omawiający rozwój badań na armię koronną w czasach dwóch pierwszych Wazów okresie od 1957 roku do początków dru-

¹ J. Maroń, *Polskie badania nad historią wojskowości epoki staropolskiej*, [w:] *Studia i materiały z dziejów nowożytnych*, red. K. Matwijowski i S. Ochman-Staniszevska Wrocław 1996, s. 208–210. W interesujący, choć i kontrowersyjny sposób J. Maroń przedstawił stan badań nad czasami nowożytnymi przez pryzmat rozważań terminologicznych, jak też krytyki dokonań zawodowych oficerów (tzw. operatorów) i jednego badacza cywilnego („humanisty wojskowego”) w zbiorze studiów: *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013 (szczególnie s. 11–96). Tematykę badań nad epoką staropolską dość obszernie przedstawił też w dziele: *Znani i nieznanii historycy wojskowości z kręgu Władysława Konopczyńskiego i Stanisława Herbsta*, Wrocław 2018, w odniesieniu do XVIII w. podkreślając wkład Tadeusza Rawskiego w opracowanie historii militarnej powstania kościuszkowskiego (s. 77–78), jak też wysuwając śmiało tezę, że „przez blisko sto lat powstały i działały w Polsce trzy znakomite i wielkie, wczesnonowożytne seminaria historyczno-wojskowe: Władysława Konopczyńskiego, Stanisława Herbsta i Mirosława Nagielskiego” (s. 13). Patrz też artykuły J. Maroń, *W cieniu Warszawy. Badania nad wojskowością czasów nowożytnych we Wrocławiu*, [w:] *Spółczesność Europy środkowo-wschodniej w epoce wczesnonowożytnej*, t. 2, red. J. Maroń, F. Wolański i L. Ziątkowski, Wrocław 2016; idem, *Wojskowe badania historyczne we Wrocławiu do przelomu stuleci*, [w:] *Nauka w powojennym Wrocławiu 1945–2015. W 70. rocznicę powstania polskiego środowiska naukowego we Wrocławiu*, red. W. Kucharski, K. Bock-Matuszyk, G. Straucholda, Wrocław 2015, s. 389–408.

giej dekady XX wieku². Zestawienie powstałych w odstępie od siebie około 17 lat tekstów Maronia i Gawrona skłania do wysunięcia kilku uwag odnoszących się do stanu badań nad wojskowością polską doby staropolskiej. Po pierwsze, lata osiemdziesiąte XX wieku stanowiły jedynie początek dynamicznego rozwoju zainteresowania dziejami militarnymi Rzeczypospolitej Obojga Narodów, o czym świadczą liczne publikacje z dwóch kolejnych dekad wyliczone w tekście Gawrona, a przy tym nie jest to pełny wykaz prac z zakresu wojskowości polskiej końca XVI i pierwszej połowy XVII wieku. Po drugie, w rozwój ten duży wkład wnieśli badacze z innych ośrodków naukowych, nie tylko w zakresie ich uzupełnienia i rozwijania podejmowanych już wcześniej zagadnień, ale też przez korygowanie dotychczasowych ustaleń i opinii, jak też inicjowanie nowych kierunków i metod badawczych. Historia wojskowości, czy też militarna, obecna jest w badaniach prowadzonych w niemal wszystkich liczących się w kraju ośrodkach historycznych (i nie tylko), a należałoby też uwzględnić badaczy spoza Polski, których prace nawet jeżeli nie są poświęcone wprost wojskowości polskiej i litewskiej, to poszerzają, a przynajmniej porządkują stan wiedzy na ten temat. Ograniczę się do przywołania tylko niektórych z autorów bez odwoływania się do konkretnych publikacji, gdyż jest to zagadnienie zasługujące na oddzielny artykuł: Iwan Babulin, Aleksander Filuszkin, Aleksander Małow i Kirył Koczegarow z Rosji, Hieniadź Sahanowicz z Białorusi, Valdas Rakutis z Litwy, Wiktor Brehunenko i Oleksander Sokirko z Ukrainy, Robert Frost z Wielkiej Brytanii, Brian Davies z USA. Po trzecie, choć w latach dziewięćdziesiątych XX wieku nowy impuls do rozwoju badań dostarczyło znaczące poszerzenie potencjalnej bazy źródłowej dzięki swoistemu otwarciu bibliotek i archiwów w krajach postsowieckich, to dalej w zbyt małym stopniu wykorzystywane są źródła zdeponowane w instytucjach poza terenem Polski. Uwaga ta odnosi się nie tylko do intensywności i efektywności wykorzystania zasobów archiwów i bibliotek w Rosji, Białorusi, Ukrainie czy Litwie, ale też w krajach zachodniej i środkowej Europy,

² P. Gawron, *Półwiecze polskich badań nad armią koronną w czasach dwóch pierwszych Wazów (1587–1648). Osiągnięcia i widoki na przyszłość*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VI, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 201–241.

w przypadku których zniknęły bariery natury administracyjnej i materialnej. I czwarta uwaga – w badaniach historyczno-wojskowych utrzymuje się widoczne już od lat pięćdziesiątych XX wieku nierównomierne rozłożenie zainteresowań badawczych, tak pod względem tematycznym, jak i chronologicznym. Co więcej, dysproporcje te jedynie się nasiliły i wciąż można zaobserwować dominację badań nad XVII wiekiem, oraz ukierunkowane na odtwarzanie przebiegu bitew, w najlepszym przypadku kampanii wojennych prowadzonych przez wojsko Rzeczypospolitej. Znacznie skromniejszy jest dorobek odnoszący się do XVI i XVIII wieku, jak też do kwestii organizacji i funkcjonowania sił zbrojnych w państwie polsko-litewskim. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie uwag, refleksji i propozycji badawczych w zakresie badań historyczno-wojskowych nad ostatnim w dziejach Rzeczypospolitej stuleciem, które zasługuje na znacznie większą niż dotychczas uwagę tak za sprawą bogatszej niż dla wcześniejszych stuleci bazy źródłowej, pozwalającej na rozwinięcie szeroko zakrojonych badań komparatystycznych z wojskowością innych państw europejskich, jak też przez wzgląd na bogactwo refleksji historycznych, z tą najważniejszą – jaki był wpływ fatalnego stanu sił zbrojny Obu Narodów na upadek Rzeczypospolitej. Przywołując dotychczasowy dorobek historiografii historyczno-wojskowej zrezygnuję z jego pełnego opisu, gdyż choć wiek XVIII nie cieszył się takim zainteresowaniem ze strony historyków jak siedemnaste stulecie, to i tak konieczne byłoby wyliczenie kilkuset pozycji – monografii, artykułów czy publikacji źródłowych. Dlatego ograniczę się do przywołania publikacji, w których wyczerpująco opracowane zostały konkretne zagadnienia lub też wyznaczone zostały nowe obszary i perspektywy badawcze. Drugie ważne zastrzeżenie – w swoich rozważaniach zajmę się wojskowością polską i litewską do czasu upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów, pomijając dzieje legionów, gdyż te stanowią nowy okres w dziejach wojskowości polskiej, są bliższe „długiem wieku XIX”. Część badaczy próbuje przy tym do tego ostatniego przypisać też Insurekcję Kościuszkowską, ale ta choćby za sprawą struktur politycznych i organizacji sił zbrojnych jest zdecydowanie bardziej zakotwiczona w dziejach Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Rozważania rozpocznę od tych części składowych historii wojskowości, które w przypadku badań nad wiekiem XVIII cieszyły się największym zainteresowaniem wśród zawodowych historyków, jak i pasjonatów prze-

słości militarnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Niewątpliwie do najlepiej opracowanego działu należy historia wojen, choć za sprawą słabości militarnej państwa polsko-litewskiego, XVIII stulecie jest zdecydowanie mniej atrakcyjne dla badaczy niż XVI, a tym bardziej XVII wiek. Mimo to na temat nielicznych sukcesów oręża polskiego, które konsekwentnie starano się eksponować na tle całego pasma niepowodzeń, klęsk, a nawet przypadków totalnej nieporadności i tchórzostwa żołnierzy polskich i litewskich, powstało kilka wartościowych monografii oraz znaczna liczba artykułów naukowych i popularno-naukowych. Bez wątplenia najlepiej przebadanymi osiemnastowiecznymi wojnami są dwa ostatnie konflikty zbrojne w dziejach Rzeczypospolitej, czyli wojna polsko-rosyjska w 1792 roku oraz Insurekcja Kościuszkowska. W przypadku pierwszej, w dużej mierze za sprawą Adama Wolańskiego, który choć nie był zawodowym historykiem, to stworzył dwutomowe dzieło³, pod względem faktograficznym daleko wychodzące poza wcześniejsze prace Tadeusza Korzona⁴ i Konstantego Górskiego⁵. Wartość tej pracy niewątpliwie obniża stosunkowo skromny aparat naukowy⁶, ale o jej miejscu w historiografii najlepiej świadczy fakt, że poza zawarte w niej informacje nie wyszli autorzy innych opracowań poświęconych zmaganiom polsko-rosyjskim w 1792 roku⁷. W przypadku Insurekcji Kościuszkowskiej udanym zwieńczeniem wieloletnich, zainicjowanych przez Stanisława Herbst⁸, badań prowadzonych przez historyków

³ A. Wolski [T. Soplica], *Wojna polsko-rosyjska 1792*, t. I: *Kampanja koronna*, t. II: *Kampanja litewska*, Poznań 1924, wydanie II, Warszawa 1996.

⁴ Przede wszystkim T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. V, Kraków 1897, s. 95–197.

⁵ K. Górski, *Wojna 1792*, Kraków 1917 (pierwodruk „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1895).

⁶ Autor korzystał z Archiwum Chodkiewiczów w Młynowie oraz innych zbiorów prywatnych, w tym swoich własnych zniszczonych przez „Rusinów” w trakcie tzw. „pożo-gi” dworów polskich w 1918 i 1919 r., A. Wolski [T. Soplica], *Wojna...*, t. II, s. 28, 586.

⁷ Patrz np. J. Wielohorski, *Szable w dłoń. Przyczynki do rodowodów koronnej jazdy polskiego autoramentu...*, Melocheville–Tarnowskie Góry 1991; P. Derdej, *Zieleńce – Mir – Dubienka 1792*, Warszawa 2000; Z. Walter-Janke, *Artyleria koronna w obronie niepodległości Polski 1792–1794*, Lublin 1999, s. 109–161.

⁸ S. Herbst, *Z dziejów wojskowych powstania kościuszkowskiego 1794*, Warszawa 1983 – wydana 10 lat po śmierci tego badacza.

polskich nad odtworzeniem jej militarnego przebiegu są wydane niemal równoległe: monografia autorstwa Bartłomieja Szyndlera⁹ oraz dwutomowa praca zbiorowa pod redakcją Tadeusza Rawskiego¹⁰. Trzecim konfliktem, dla którego dysponujemy opracowaniem monograficznym omawiającym cały jego przebieg jest wielka wojna północna. Z dwoma jednak poważnymi zastrzeżeniami. Po pierwsze, praca Jana Wimmera bardzo pobieżnie omawia działania wojenne na terenie Wielkiego Księstwa i z udziałem litewskich sił zbrojnych, a po drugie, oparta została na stosunkowo skąpym materiale źródłowym¹¹. Przebieg działań zbrojnych z reguły przedstawiany jest przy tym w oparciu o „Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II” przypisywane Otwinowskiemu – kronikę niewątpliwie wartościową, ale często mieszającą wydarzenia od strony chronologicznej i zniekształcającą rzeczywiste znaczenie wielu z nich. Podobne zastrzeżenia należy też zgłosić do chętnie wykorzystywanych przez Wimmera studiów poświęconych niektórym epizodom wojennym z lat 1702–1709 autorstwa Kazimierza Jarochowskiego, których niewątpliwą zaletą jest odwoływanie się do relacji saskich, ale niestety, bardzo słabo opracowanych krytycznie. Dlatego też pracę J. Wimmera należy w tym aspekcie przede wszystkim traktować jako wprowadzenie do dziejów wielkiej wojny północnej, porządkujące chronologicznie przebieg zmagania zbrojnych i stwarzające solidne podstawy do poszerzenia zakresu badań. Pokusiło się o to wielu badaczy, ale niestety, zazwyczaj z bardzo mizernym skutkiem. Pominę w tym miejscu wyliczanie z tytułów prac kompletnie nieudanych, które powstały w oparciu o starszą literaturę, a w najlepszym razie o przypadkowo zebrany materiał źródłowy (jeżeli chodzi o epizody wojenne rozgrywające się na terenie Wielkopolski, to wręcz nagminnie jest odwoływanie do źródeł wykorzystanych przez Jarochowskiego, a przez tego badacza źle odczytanych i zinterpretowanych), operujących selektywnie dobraną faktografią, świadczących o słabym lub wręcz braku fachowego przygotowania metodologicznego ich autorów.

⁹ B. Szyndler, *Powstanie kościuszkowskie 1794*, Warszawa 1994.

¹⁰ *Powstanie kościuszkowskie 1794: dzieje militarne*, t. 1–2, red. T. Rawski, Warszawa 1994–1996.

¹¹ J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700–1717)*, Warszawa 1956.

Książki i artykuły autorstwa Grzegorza Szymborskiego, Mikołaja Olejnika i Pawła Skworody, jak też, choć w mniejszym zakresie, Łukasza Pabicha i Damiana Płowego, stanowią, niestety, dowód na tendencję do deprofesjonalizacji badań historyczno-wojskowych i mogą stanowić przykład, jak nie należy opracowywać działań wojennych „na nowo”¹². Za przykłady dobrego omówienia bitwy czy kampanii mogą natomiast służyć studia autorstwa Marka Wagnera¹³, Mirosława Nagielskiego¹⁴, Adama Perłakowskie-

¹² W przypadku dwóch z wymienionych przeze mnie autorów jest to o tyle zadziwiająca, że wykazuje swoje związki z ośrodkiem poznańskim, w którym dalej z dużą admiracją podchodzi się do Benona Miśkiewicza i jego prac z zakresu metodologii badań historyczno-wojskowych. W nich znaleźć można stosowne zalecenia dotyczące podejmowania i finalizowania badań nad dziejami kampanii i bitew: B. Miśkiewicz, *Wprowadzenie do badań historyczno-wojskowych*, Poznań 2001; idem, *Polska historiografia wojskowa: próba analizy i syntezy*, Toruń 2002; idem, *Badania historyczno-wojskowe. Przedmiot, podstawy badawcze, metodyka*, Poznań 2006.

¹³ Przede wszystkim wydana po raz pierwszy w serii o charakterze popularno-naukowej „Historyczne bitwy” monografia batalii kliszowskiej 1702 r.: M. Wagner, *Kliszów 1702*, Warszawa 1994 oraz idem, *Bitwa pod Kliszowem 19 lipca 1702 roku*, Oświęcim 2013 (2014). Patrzą też: M. Wagner, *Działania wojenne na Podlasiu w latach wojny północnej (1702–1706)*, „Rocznik Białkopodlaski” 1997, t. 5, s. 71–94; idem, *Szlachta podlaska wobec zagrożeń Rzeczypospolitej w latach 1701–1703*, „Rocznik Białkopodlaski” 1999, t. 7, s. 81–99; idem, *Działania wojenne na ziemiach polskich w drugiej połowie 1703 roku*, [w:] *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej*, red. Jadwiga Muszyńska, Kielce 2001, s. 45–59; idem, *Obrona Lwowa w 1704 roku*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. 2: *Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, red. M. Krotofil, A. Smoliński, Toruń 2005, s. 57–70; idem, *Warszawa w dobie wojny północnej 1702–1709*, [w:] *Z militarnych dziejów Warszawy*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1996, s. 65–76; idem, *Walki polsko-kozackie na prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1702–1704*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2003, t. 40, s. 133–160. Przy okazji omawiania dorobku M. Wagnera można też wspomnieć o powiązanych z nim chronologicznie artykułach poświęconym w epizodowi, jakim była bitwa, potyczka stoczona między wojskami sasko-litewskimi a saskim 30 IV 1703 r. pod Pułtuskim, K. Wiśniewski, *Bitwa pułtуска 1703 roku*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. V, Pułtusk 2003, s. 27–47.

¹⁴ M. Nagielski, *Kalisz w dobie wielkiej wojny północnej (1701–1716)*, [w:] *Kalisz na przestrzeni wieków*, Kalisz 2013, s. 225–248; idem, *Upadek staropolskiej sztuki wojennej w dobie wielkiej wojny północnej*, [w:] *Rzeczpospolita w dobie...*, s. 11–43; idem, *Kampania wojsk Stanisława Leszczyńskiego na Ukrainie w latach 1708–1709*, [w:] *Ivan Mazepa i jego doba: istoriâ, kul'tura, nacional'na pam'at'. Materiali Miżnarodnoi maukovoï konferencii (15–17 žovtnâ 2008 r., Kiïv–Poltava)*, Kiïv 2008, s. 91–99. O tej samej kampanii artyku-

go¹⁵, jak też starsze Wiesława Majewskiego¹⁶ i Gustawy Hyczko¹⁷. Cenne przyczynki do dziejów militarnych i skutków działań wojennych można też znaleźć w pracach badacza, który nie aspirował do bycia historykiem wojskowości polskiej, Józefa Andrzeja Gierowskiego¹⁸. Wspomnieć należy także o pracach badaczy spoza Polski, które poruszają kwestię działań zbrojnych na terenie Rzeczypospolitej i z udziałem jej wojsk w pierwszej dekadzie XVIII wieku – Władymira Artamonowa, Władymira Wielikano-wa, Dymitra Wicko, Oleksija Sokirko, Roberta Frosta, Svena Grauersa czy Oskara Sjöströma¹⁹.

ły: T. Ciesielski, *Ostatnie tryumfy bitewne oręża Wielkiego Księstwa Litewskiego – bitwy pod Lachowcami i Nakwaszą*, [w:] *Vaennyy tryumfy èpohi Vålikaga Knåstva Litoõskaga. Zbornik naukovyh artykulaiõ*, red. M.N. Gal'pároviç, Mír 2018, s. 249–270; idem, *Poslednie boevye triumfy Velikogo Knåžestva Litovskogo – bitva pod Låhovcami i Nakvašej*, [w:] *Vojna i oruže. Novye issledovaniå i materialy. Trudy Vos'moj Meždunarodnoj nauçno-praktičeskoj konferenciji 17–19 maå 2017 goda*, red. S. V. Efimov, Sankt–Peterburg 2017, Č. IV, s. 439–456.

¹⁵ A. Perłowski, *Wyprawa księcia Maksymiliana Emanuela von Württemberg-Winnental na ziemie ruskie w 1704 roku*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2006, t. 42, z. 4, s. 73–88.

¹⁶ W. Majewski, *Walki Kurpiów ze Szwedami w dobie wielkiej wojny północnej*, „Kwartalnik Historyczny” 1959, R. 66, z. 2, s. 404–423, jak też dwa krótkie studia o bitwie pod Warszawą w 1705 r. i starciu na moście kopańskim w 1708 r. zamieszczone w dziele: *Działania militarne na Mazowszu i w Polsce północno-wschodniej*, red. W. Wróblewski, Warszawa 2000, s. 135–143.

¹⁷ G. Hyczko, *Działania wojenne trzeciej wojny północnej (1700–1721) w województwie lubelskim*, „Rocznik Lubelski” 1965, R. 8, s. 77–101. Tej autorki interesujące studium o skutkach działań wojennych: *Straty i zniszczenia wojenne we wsiach lubelskich oraz ich skutki w latach trzeciej wojny północnej (1700–1721)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1968, t. XXVIII, s. 33–53.

¹⁸ Przywołam tylko prace zwarte, w których element dziejów militarnych został silniej wyeksponowany: J.A. Gierowski, *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712–1715*, Wrocław 1953; idem, *W cieniu ligi północnej*, Wrocław 1971.

¹⁹ V.A. Artamonov, *Kališkaå bataliå 18 oktåbrå 1706 g.*, Moskva 2007; V.S. Velikanov, S.L. Mehnev, *Kurlåndskaå operaciå 1705–1706 gg. i sraženie pri Gemauærtgofe*, Moskva 2016; V.S. Velikanov, *Russkij vspomogatel'nyj korpus na pol'sko-sakskonskoj službe v 1704–1707 gg. i sraženie pri Fraushtadte*, Moskva 2018; D. Viç'ko, *Švedskae nastupenne 1702 g. u Vålikim Knåstve Litoõskim i sproba rëstrauraciji Sapegaiõ*, „Arche” 6 (117), chërven' 2012: *Vajskovaå gistoryå Vålikaga Knåstva Litoõskaga*, s. 56–59; O. Sokirko, *Z kozakiv u draguni: proekti reformuvannå kozac'kogo vii's'ka časiv*

Inne osiemnastowieczne konflikty zbrojne, które rozegrały się na terenie Rzeczypospolitej, nie doczekały się do tej pory opracowań przedstawiających w sposób przeglądowy cały ich przebiegu. Nie oznacza to jednak, że nie powstały wartościowe monografie czy artykuły. W przypadku wojny o sukcesję polską z lat 1733–1735, można przywołać kilka prac zwartych, które omawiają konflikt z pozycji międzynarodowej (autorstwa Johna L. Sutton²⁰) i sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej (Stefan Truchim²¹), albo też skupiają się na działaniu wojsk rosyjskich²² lub saskich²³, czy też na jednym z epizodów wojennych, choć niewątpliwie kluczowym, jakim było oblężenie i upadek Gdańska²⁴. Wartościowym uzupełnieniem dla nich są artykuły omawiające działania na obszarze poszczególnych prowincji i wyodrębnionych terytoriów²⁵. Podobnie wygląda sytuacja w przypadku kon-

Velikoi Pivničnoj viiny 1700–1721 r.r., [w:] *Od armii komputerowej...*, t. 3: *Problemy organizacyjne sił zbrojnych od XVI do XX wieku*, red. M. Krotofil, A. Smoliński, Toruń 2009, s. 51–72; R.I. Frost, *The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*, London 2000, s. 265–300; S. Grauers, *Stosunek szwedzkich i polskich sił zbrojnych podczas wielkiej wojny północnej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1976, t. XX, s. 122–152; O. Sjöström, *Bitwa pod Wschową 1706. A potem pole bitwy zabarwiło się na czerwono...*, tłum. W. Łygaś, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012.

²⁰ J.L. Sutton, *The King's Honor and the King's Cardinal. The War of the Polish Succession*, Lexington 1980, w przekładzie polskim: *Wojna o Sukcesję Polską*, Oświęcim 2015.

²¹ S. Truchim, *Konfederacja dzikowska*, Poznań 1921.

²² Już w 1828 r. ukazała się w języku rosyjskim praca opisująca, na podstawie dziennika wojennego generała anszefa Piotra Lacy'ego, operacje wojsk carskich w Rzeczypospolitej: D.P. Buturlin, *Voennaâ istoriâ pohodov' Rossiân' v' XVIII stol'rii*, Ch. 3: *Zaključaišaâ v' seb' opisanie Pol'skoï vojny s' 1733-go po 1735-j god*, Sankt Peterburg 1823.

²³ R. Beyrich, *Kursachen und die polnische Thronfolge 1733–1736*, Leipzig 1913; A. Krell, *Herzog Johann Adolf II von Sachsen-Weissenfels*, Greifswald 1911.

²⁴ Dość obszerna starsza literatura niemiecko- i polskojęzyczna, która została wykorzystana i wyliczona w pracy S. Cieślaka, *W obronie tronu króla Stanisława Leszczyńskiego*, Gdańsk 1986.

²⁵ S. Achremczyk, *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1985, z. 1–2, s. 21–49; A. Lisek, *Rola Kamieńca Podolskiego dla obozu stanisławowskiego w województwie podolskim w latach 1733–1736*, „Rocznik Przemyski” 2005, t. XLI, z. 4, Historia, s. 3–31; idem, *Zamość w latach 1733–1736. Zarys problematyki*, „Rocznik Przemyski” 2008, t. XLIV, z. 4, Historia, s. 33–44; A. Perlakowski, *Nad granicą z Portą Otomańską. Twierdza kamieniecka w latach 1733–1735*. [w:] *Staropolski ogląd*

federacji barskiej posiadającej bardzo wartościowe wprowadzenie do kwestii uwarunkowań politycznych i militarnych ruchu szlacheckiego, jak też roli odegranej przez Kazimierza Pułaskiego (prace Władysława Konopczyńskiego)²⁶. Do tego dochodzi wartościowe studium dekompozycji obozu konfederatów barskich autorstwa Jerzego Michalskiego²⁷, pozbawione jednak pogłębionej analizy przebiegu działań wojennych w ostatnich miesiącach trwania związku. Brakuje natomiast opracowań poświęconych stricte działaniom zbrojnym. Za takie można uznać przede wszystkim powstałą w oparciu o pieczołowicie zebrane źródła monografię autorstwa Wacława

świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją, t. 1: *Przestrzeń kontaktów*, red. F. Wolański i R. Kołodziej, Toruń 2009, s. 112–129; T. Ciesielski, *Agresja rosyjska na Polskę 1733–1735. Walki na Ukrainie, Podolu i Wołyniu*, [w:] *Trudne sąsiedztwo. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjsko-ukraińskich w XVI–XX wieku*, red. A. Szczepaniak, Toruń 2007, s. 100–130; idem, *W obronie Gdańska – działania wojsk polskich na Pomorzu i Kujawach 1733–1734*, [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. 2, red. P. Gawron, K. Bobiatyński, M. Nagielski, Warszawa 2008, s. 177–195; idem, *Działania zbrojne w rejonie Krakowa w trakcie polskiej wojny sukcesyjnej 1733–1735*, „*Studia Historyczne*” 2009, R. LII, z. 3–4, s. 203–222; idem [T. Cásel'ski], *Baávyá dzeânni na terytoryi Vâlikaga Knâstva Litoânskaga padčus vajny za pol'skuú spadčynu ũ 1733–1735 gg.*, „*Arche*” 6 (117), červen' 2012: *Vajskovaâ gistoryâ Vâlikaga Knâstva Litoânskaga*, s. 347–371; idem, Na uwagę zasługują prace badaczy litewskich i białoruskich: F. Sliesoriūnas, *Mūšis prie Vilniaus ir miesto nusiaubimas 1734 metais*, [w:] *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui*, red. I. Valikonytė, E. Meilus, A. Mickevičius, Vilnius 2001, s. 311–327; idem, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1733–1736 metų tarpvaldžiu*, [w:] *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, red. Z. Kiaupe, A. Mickevičius, J. Sarcevičius, Vilnius 1997, s. 365–379; A. Macuk, *Vojska âk instrument ustalâvannâ ũlady Aūgusta III u VKL u 1733–1735 g.*, „*Belaurski Gistaryčny Aglâd*” 2009, t. 15, s. 329–363.

²⁶ W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. 1–2, Kraków 1936–1938 (kolejne wydania: Warszawa 1991 i 2017); idem, *Kazimierz Pułaski. Źyciorys*, Kraków 1931. Ta ostatnia praca jest najbardziej wartościową biografią Pułaskiego jako wojskowego i konfederata, wyróżniającą się merytorycznie na tle późniejszych biografii o charakterze popularnym i popularno-naukowym. Ponadto informacje o przebiegu militarnym konfederacji można znaleźć w innych pracach W. Konopczyńskiego, zwłaszcza w biogramach jego autorstwa zamieszczonych w Polskim Słowniku Biograficznym (materiały zebrane przez Konopczyńskiego wykorzystywane były jeszcze do niedawna jako podstawa sporządzenia not biograficznych, jak w przypadku regimentarza sanockiego Józefa Wincentego Suhaka [Suaka] – patrz PSB, t. 45, Warszawa–Kraków 2007–2008, s. 380–381).

²⁷ J. Michalski, *Schyłek konfederacji barskiej*, Warszawa 1970.

Szczygielskiego o walkach w Wielkopolsce w latach 1768–1770²⁸. Do tego dochodzą artykuły naukowe i prace popularno-naukowe poświęcone przebiegowi zmagani militarnych w poszczególnych częściach Rzeczypospolitej, a także kluczowym punktom oporu konfederatów z Częstochową na czele²⁹. Co jednak symptomatyczne, wciąż słabo opracowana jest większość ważnych militarnych epizodów ruchu konfederackiego, w tym walki na Podolu w 1768 roku. Sprawia to, że nie zdezaktualizowały się wydane jeszcze w XIX wieku źródła narracyjne i epistolograficzne wraz z naukowymi wprowadzeniami do nich³⁰. Jako odrębne zagadnienie należy potraktować

²⁸ W. Szczygielski, *Konfederacja barska w Wielkopolsce 1768–1770*, Warszawa 1970. Poza przyjęte w tej pracy ramy chronologiczne wychodzi studium W. Konopczyńskiego, *Krwawe dni nad górną Wartą. Konfederacje sieradzka, łączycka i wieluńska w latach 1768–72*, [w:] *Rocznik oddziału łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego 1929–1930*, t. 2, Łódź 1930, s. 1–56.

²⁹ S. Kwasieboriski, *Częstochowa za Konfederacji Barskiej*, Warszawa 1917; W. Kędera, *Fortalitium Marianum w czasach konfederacji barskiej 1768–1772*, „Studia Clarmontana” 1988, 9, s. 201–237; J. Krasicka, *Kraków i ziemia krakowska wobec Konfederacji Barskiej*, Kraków 1929; R. Dzieszyński, *Kraków 1768–1772*, Warszawa 2015; A. Wasik, *Konfederacja barska na Ślądzczyźnie*, Nowy Sącz 1994; J. Dygdała, *Prusy Królewskie w dobie konfederacji barskiej 1768–1772*, „Zapiski Historyczne” 1985, t. 50, z. 1 i 2; M. Wagner, *Wojna konfederacka na Podlasiu w latach 1771–1772*, „Rocznik Białkopodlaski” 2003, t. 11, s. 53–75; D. Kupisz, *Konfederaci barscy i Kazimierz Pułaski w regionie radomskim*, [w:] *Kazimierz Pułaski i jego czasy w historii, literaturze, kulturze. W 270 rocznicę urodzin*, red. D. Kupisz, A. Pytlak, Radom 2016, s. 9–20; T. Ciesielski, *Barska konfederacja na Podolii i pierwszy period russko-tureckoj wojny v zerkale perepiski komendanta Kamenec-Podol'skoj kreposti Iosifa de Vitte (zima 1768-leto 1769 g.)*, [w:] *Vojna i oruże. Novye issledovaniâ i materialy. Trudy Šestoj Meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferenciji 13–15 maâ 2015 goda*, red. S. V. Efimov, Sankt-Peterburg 2015, s. 306–320.

³⁰ [Ch.F. Dumouriez], *Wojna w Polsce 1770 i 1771 r. z pamiętników generała Dumourieza*, Poznań 1865 [*Pamiętniki z Ośmnastego wieku*, t. XIV]; [P. Kreczetnikow], *Radom i Bar 1767–1768: dziennik wojennych działań jenerał-majora Piotra Kreczetnikowa w Polsce w r. 1767 i 1768 korpusem dowodzącego i jego wojenno-polityczną korespondencją z księciem Mikołajem Repinem, postem rosyjskim w Warszawie*, Poznań 1874 [*Pamiętniki z Ośmnastego wieku*, t. XIV]; *Konfederacja Barska. Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim łowczym koronnym w roku 1768*, wyd. L. Gumplowicz, Kraków 1872. Mało przydatne w badaniach nad dziejami wojskowymi są wydawnictwa źródłowe o charakterze antologii np. *Konfederacja Barska, Wybór tekstów*, oprac. W. Konopczyński, Kraków 1928 [Biblioteka Narodowa Nr 102 Serja I].

operacje zbrojne prowadzone przez wojsko koronne, wspomagane przez milicję magnacką, a skierowane przeciwko hajdamakom i koliszczyźnie, stanowiącej kulminacyjny moment tego ruchu w 1768 roku. Zostały one dobrze przebadane za sprawą Franciszka Rawity Gawrońskiego, Władysława Serczyka, Tadeusza Srogosza czy Tomasza Ciesielskiego³¹.

Drugim stosunkowo nieźle opracowanym dla XVIII wieku obszarem badań historyczno-wojskowych są kwestie związane z finansowaniem i organizacją wojska państwowego, zwanego powszechnie komputowym. Z tym zastrzeżeniem, że dla okresu do reform sejmu rozbiorowego 1773–1775 lepiej opracowana jest armia koronna, co tłumaczyć można większą i przez wiele lat łatwiej dostępną dla badaczy polskich bazą źródłową. Dokonując przeglądu w ujęciu chronologicznym, dla okresu wielkiej wojny północnej podstawową pracą omawiającą kwestie finansowania, organizacji, uzbrojenia i wyposażenia armii, jak też wyszkolenia żołnierzy oraz przygotowania fachowego korpusu dowódczego i oficerskiego, jest wspomniana już wcześniej monografia Jana Wimmera *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie Wielkiej Wojny Północnej*. W sprawach finansowych cennym uzupełnieniem dla niej jest praca Michała Nycza³², przy czym obie monografie wychodzą poza okres wojny północnej, omawiając podstawy reformy wojskowej zainicjo-

³¹ F. Rawita Gawroński, *Historia ruchów hajdamackich*, t. 1–2, Brody 1913; W.A. Serczyk, *Koliszczyzna*, Kraków 1968; idem, *Hajdamacy*, Kraków 1972; T. Srogosz, *Początki kariery wojskowej Józefa Gabriela Stempkowskiego (do 1772 roku)*, „Mars” 2000, t. VIII, s. 3–19, idem, *Początki budowy stronnictwa królewskiego na Ukrainie przez Józefa Gabriela Stempkowskiego (koniec lat sześćdziesiątych – początek siedemdziesiątych XVIII w.)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2006, R. V, nr 1 (9), s. 171–183; T. Ciesielski, *O hajdamaczyźnie w latach 1733–1763*, [w:] *W kręgu hadziacza A.D. 1658. Od historii do literatury*, red. P. Borek, Kraków 2008, s. 181–198; idem, *Gajdamactwo 1717–1763 rr. Organizacja i rubu ta zagoniv, taktika dij i boi*, „Zirnik Harkivskogo istoriko-filologičnogo tovaristva”, Nova seria, 2011, t. 14, Harkiv, s. 15–33. Patrz też artykuły przeglądowe dotyczące badań nad hajdamaczyzną i koliszczyzną w historiografii polskiej i ukraińskiej: T. Srogosz, *Koliszczyzna w ukraińskiej historiografii i aktualnych podręcznikach historii*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2014, t. XVI, s. 243–261; W.W. Sokyrka, T. Srogosz, *Hajdamacy i koliszczyzna w historiografii polskiej i ukraińskiej. Polsko-ukraiński dwugłos*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2017, R. XVI, nr 2, s. 7–41.

³² M. Nycz, *Geneza reform skarbowych sejmu niemego. Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1717*, Poznań 1938.

wanej uchwałami sejmu niemego³³. Funkcjonowanie armii koronnej w czasach panowania Augusta III w oparciu o budżet i komput ustanowiony w 1717 roku przedstawił Tomasz Ciesielski, cofając się w swoich rozważaniach także do drugiej połowy panowania Augusta II i wojny o sukcesję polską³⁴. Stan armii koronnej w początkach panowania Stanisława Augusta i jej niemal całkowitą dezorganizację w czasach konfederacji barskiej omówił Bronisław Pawłowski³⁵. Armia litewska w czasach panowania obu Wętyńów oraz w pierwszych latach rządów Stanisława Augusta nie doczekała się do tej pory podobnych monografii, ale brak ten w znacznym stopniu rekompensują obszerne, oparte o niewykorzystywany wcześniej materiał źródłowy, znajdujący się przede wszystkim w archiwach i bibliotekach wileńskich, kijowskich oraz krakowskich, artykuły autorstwa Litwinów Valdasa Rakutisa i Jonasa Daujotasa³⁶, jak też rodzimych badaczy: Mariana J. Lecha, Tomasz Ciesielskiego, Mariusza Machynii i Adama Wołoszyna³⁷. Część

³³ Cenny przyczynek do tej kwestii stanowi artykuł M. Nagielskiego, *Z walki o utworzenie stałego komputu wojska Rzeczypospolitej w przededniu sejmu niemego 1717 r.*, [w:] *Między zachodem a wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, t. II, red. J. Dumanowski, B. Dybaś, K. Mikulski, J. Poraziński i S. Roszak, Toruń 2003, s. 443–460.

³⁴ T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009; idem, *Potencjał militarny Rzeczypospolitej Obojga Narodów w okresie polskiej wojny sukcesyjnej 1733–1735. Wybrane aspekty*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2013, t. 25, s. 81–116.

³⁵ B. Pawłowski, *Wojsko koronne i Komisja Wojskowa w dobie konfederacji barskiej 1768–1772*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1938, t. X, s. 194–239 (wydanie II w: B. Pawłowski, *Od konfederacji barskiej do powstania styczniowego*, Warszawa 1962).

³⁶ V. Rakutis, *Lietuvos kariuomenės organizaciją reglamentuojantys dokumentai 1717–1775 m.*, „Karo archyvas” 2003, t. XVIII, s. 65–121; idem, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Karo komisija 1765–1776 m.*, „Karo Archyvas” 1998, t. XV, s. 60–90; idem, V. Rakutis, *Reforma armii litewskiej po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, [t. 1], red. W. Rezmer i Z. Karpus, Toruń 1998, s. 138–149. J. Daujotas, *LDK (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės) kariuomenė XVIII a.*, „Karo archyvas” 1997, t. XIV, s. 5–25; J. Daujotas, *Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės kariybos problemos Augusto III valdymo laikotarpiu (1733–1763)*, [w:] *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, red. Z. Kiaupe, A. Mickevičius, J. Sarcevičiene, Vilnius 1997, s. 549–559.

³⁷ M.J. Lech, *Autorament cudzoziemski wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce saskiej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1961, t. VII, cz.1, s. 91–112; idem, *Jazda autoramentu polskiego wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie saskiej*, „Studia

tych artykułów nawiązuje przy tym do zaproponowanego na przełomie XIX i XX wieku przez Konstantego Górskiego sposobu przedstawiania kondycji armii Rzeczypospolitej rodzajami broni, który pozwala zbadać dokonujące się w nich procesy przemian i to od początku XVII wieku³⁸. Do metody tej nawiązali też Jerzy Wimmer, Zygmunt Walter-Janke, Maciej Trąbski i inni autorzy prac poświęconych piechocie, jeździe czy artylerii³⁹. Sprawia to, że

i Materiały do Historii Wojskowości” 1961, t. VII, cz. 2, s. 45–93; T. Ciesielski, *Wojsko litewskie w latach 1698–1709*, [w:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, red. B. Dybaś, współpraca A. Ziemska, Toruń 2007, s. 165–182; idem, *Armia Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1717–1775. Komput, budżet i struktury organizacyjne oddziałów*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. S. Górczyński i M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 59–94; M. Machynia, *Kawaleria litewska w początkowym okresie działań Komisji Wojskowej Rzeczypospolitej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Lata 1765–1766*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. 2, red. A. Smoliński, Toruń 2012, s. 58–60; idem, *Vojska Välikaga Knästva Litoöskaga ü pačatkovy pery nepwäd džeännänü Väjskovovaj kamisiü Välikaga Knästva Litoöskaga*, „Arche” 6 (105), červen' 2011, s. 289–293 – artykuł ten znalazł rozwinięcie w rozprawie doktorskiej M. Machynii obronionej na Wydziale Historyczno-Pedagogicznym Uniwersytetu Opolskiego w 2014 r. A. Wołoszyn, *Projekt komputu armii litewskiej z 1703 r. wraz z podziałem na poszczególne chorągwie i regimenty*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2017, R. 18 (69), nr 4 (262), s. 125–138; idem, *Preobrazovániä v strukturu komputa litovskoj armii v 1698–1717 gg.*, [w:] *Vojna i oruže. Novye issledovániä i materialy. Trudy Vos'moj Meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii 17–19 maä 2017 goda*, red. S. V. Efimov, Sankt-Peterburg 2017, Č. II, s. 11–30.

³⁸ K. Górski, *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902, s. 158–217, 312–323; idem, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 114–269, 337–354; idem, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893, s. 64–196, 256–265.

³⁹ J. Wimmer, *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978 (o XVIII w. na s. 260–263, 269–379); Z. Walter-Janke, *Artyleria koronna w obronie niepodległości Polski 1792–1794*, Lublin 1999; V. Rakutis, *Artyleria Wielkiego Księstwa Litewskiego 1717–1764*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Wojny i niepokoje czasów saskich*, Olsztyn 2004, s. 54–59; T. Ciesielski, *Jazda koronna i Wielkiego Księstwa Litewskiego autoramentu narodowego armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1717–1776*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, red. A. Smoliński, t. 1, Toruń 2010, s. 23–93; M. Machynia, *Kawaleria litewska w początkowym okresie działań Komisji Wojskowej Rzeczypospolitej Wielkiego Księstwa Litewskiego, Lata 1765–1766*, [w:] *Do szarży...*, red. A. Smoliński, t. 2, Toruń 2012, s. 23–91; M. Trąbski, *Kawaleria autoramentu narodowego armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów w epoce stanisławowskiej. Lata 1775–1794*, [w:] *Do szarży...*, s. 93–262.

dość dobrze został omówiony rozwój, a od lat dwudziestych XVIII wieku raczej stagnacja tych rodzajów broni trwająca aż do przedostatniej dekady tego stulecia – w latach sześćdziesiątych-osiemdziesiątych XVIII wieku wyjątek stanowiła podlegająca procesowi ograniczonej modernizacji artyleria, co dowiódł przed wielu laty Roman Matuszewski⁴⁰.

Dla czasów panowania Stanisława Augusta badania nad wojskowością Rzeczypospolitej starają się obejmować obie armie i wszystkie rodzaje broni, co jest konsekwencją postępującego procesu unifikacji koronnych i litewskich sił zbrojnych, jak też daleko idących zmian organizacyjnych w kawalerii. Te ostatnie, polegające na zredukowaniu dragonii, powiększeniu tzw. straży przedniej oraz utworzeniu z chorągwi husarskich i pancernych (petyhorskich) w miarę jednolitych oddziałów kawalerii narodowej, to wynik reform wojskowych przeprowadzonych na sejmach: rozbiorowym i w 1776 roku. Ich wszechstronnej oceny od strony politycznej i militarnej dokonał Emanuel Rostworowski, który na tym tle przedstawił kondycję wojskowości Rzeczypospolitej pod koniec ósmej i w dziewiątej dekadzie XVIII wieku⁴¹. Stan wiedzy na temat uchwał sejmu rozbiorowego, ich założeń i nieudanej próby wdrożenia, wzbogaciły w ostatnim czasie artykuły Michała Bąka, które jednak wymagają pogłębienia w oparciu o szerszą kwerendę źródłową⁴². Zwłaszcza, że stanowią uzupełnienie nie tylko do badań

⁴⁰ R. Matuszewski, *Odnowa artylerii koronnej w latach 1764–1789. Organizacja i rekonstrukcja sprzętu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1982, t. XXV, s. 101–144. Pełne zrozumienie poruszanej w artykule problematyki wymaga sięgnięcia do wcześniejszych prac omawiających zagadnienia produkcji armat w czasach stanisławowskich, jak też stanu sprzętowego artylerii koronnej w latach osiemdziesiątych XVIII w.: W. Kula, *Ludwisiarnia Królewska w Warszawie. Szkice o manufakturach w Polsce*, Warszawa 1956; A. Hniłko, *Inwentarz cekhauzu kamienieckiego z roku 1789*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1932, t. V, z. 2, s. S. Skrzyński, *Inwentarz cekhauzu warszawskiego z roku 1784*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1960, t. VI, s. 250–275; idem, *Produkcja dział w Warszawie w latach 1778–1789*, „Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu” 1961, t. 1, s. 211–231.

⁴¹ E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed sejmem czteroletnim*, Warszawa 1957.

⁴² M. Bąk, *Reformy wojska Rzeczypospolitej w latach 1775–1776. Część I: Teoria*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. II, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J.J. Sowa, Oświęcim 2013, s. 213–242; idem, *Reformy wojska Rzeczypospolitej w latach 1775–1776*.

Rostworowskiego, ale też Leopolda Ratajczyka, który zajmował się wojskiem polskim i litewskim w latach 1788–1792. W swoich pracach w kontekście potrzeb związanych z obronnością państwa i realiami ówczesnego teatru wojny omówił kwestie: finansowania i organizacji obu armii, struktury dowodzenia, uzbrojenie i wyposażenie, rekrutacji do wojska, zabezpieczenia logistycznego, wyszkolenia, dyscypliny, a także morale żołnierzy⁴³. Dzieje wojska koronnego do końca jego istnienia doprowadził Krzysztof Bauer, przedstawiając w sposób równie wnikliwy stan armii w czasie powstania kościuszkowskiego⁴⁴. Uzupełnieniem do prac Ratajczaka i Bauera są studia poświęcone wojsku Rzeczypospolitej w czasach rządów konfederacji targowickiej i oddziałom wcielonym do armii rosyjskiej po II rozbiórce⁴⁵.

Badania kilku pokoleń historyków sprawiają, że posiadamy podstawową wiedzę na temat obu armii Rzeczypospolitej. Wymagającą jednak dalszych badań o charakterze uzupełniającym, rozszerzającym, jak i weryfikującym. Dotyczy to nawet kwestii, które wydają się być dobrze zbadane, jak budżety i wielkość kompułów armii polskiej i litewskiej, które należy powiększyć o środki niewzględnione w uchwałach sejmowych – kwarty na

Część 2: Rok funkcjonowania i upadek nowego systemu władzy wojskowej, [w:] Studia nad staropolską..., t. III, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J.J. Sowa, Oświęcim 2014, s. 143–170.

⁴³ L. Ratajczyk, *Przezwyciężenie kryzysu militarnego Polski przed reformami Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1975; idem, *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788–1792*, Warszawa 1975.

⁴⁴ K. Bauer, *Wojsko koronne powstania kościuszkowskiego*, Warszawa 1981.

⁴⁵ W. Tokarz, *Polityka wojskowa konfederacji targowickiej*, [w:] idem, *Rozprawy i szkice*, t. 2, Warszawa 1959; T. Ciesielski, *Polskie oddziały wojskowe w służbie rosyjskiej w latach 1793–1794. Przyczyunki źródłowe*, [w:] *Hortus bellicus: studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Koszarzecki i in., Warszawa 2017, s. 521–538. Do problematyki stanu armii i sposobu jej postrzegania przez społeczeństwo szlacheckie u schyłku Rzeczypospolitej nawiązuje w swoich artykułach Dariusz Rolnik np.: *Armia w ocenach obywateli upadającej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Współcześni o postawie polityczno-moralnej kadry oficerskiej w latach 1792–1793*, [w:] *Od armii kompułowej...*, t. 2, s. 71–88; idem, *Szlachta koronna wschodnich kresów Rzeczypospolitej zabranych w II rozbiórce wobec rosyjskich władz w 1793 roku*, „*Studia Historyczne*” 2001, R. XLIV, z. 2 (173), s. 199–213. W rozważaniach pominąłem monografie sejmów i artykuły, w których poruszono kwestie debat nad reformą wojskowości, gdyż należą one do działu historii parlamentaryzmu, a nie wojskowości.

utrzymanie artylerii, podatku łanowego w Koronie, a na Litwie pieniądze wydzielonych na sfinansowanie istnienia dwóch chorągwi: trybunalskiej i milicji skarbowej. Do tego dochodzą środki nadzwyczajne przyznawane uchwałami rad senatu na twierdze, które był ważnym elementem obronności kraju. W omawianym okresie standardem w Europie było tworzenie, zgodnie z doktryną opracowaną przez francuskiego inżyniera Sebastiana La Prestre de Vaubana, całych linii twierdz osłaniających granice państwa. W Polsce vaubanowska doktryna niewątpliwie posiadała swoich zwolenników, ale w XVIII wieku na terytorium Rzeczypospolitej nie powstała żadna nowa twierdza, a wręcz przeciwnie, ich ilość znacząco zmalała. Powoduje to, że na dobrą sprawę rozważania na ten temat sprowadzają się do opisu dziejów Kamieńca Podolskiego oraz mających znaczenie militarne jedynie do lat sześćdziesiątych, niewielkich fortec w Białej Cerkwi i Okopów Świętej Trójcy. Poszerzyć to można o rozważania nad statusem, wykorzystaniem i stanem fortyfikacji Jasnej Góry i Gdańska, tego ostatniego za sprawą jego obrony w 1734 roku. W sumie zagadnienie funkcjonowania twierdz w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej należy uznać za niemal w pełni opracowane dzięki monografiom Wojciecha Kędery⁴⁶, Renaty Król-Mazur⁴⁷, a także artykułom Tadeusza Nowaka⁴⁸ czy studiom zamieszczonym w pracach wieloautorskich, jak np. *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*⁴⁹. Zagadnienie braku w Rzeczypospolitej nie tylko linii fortyfikacyjnych, ale nawet jednej nowoczesnej twierdzy zazębia się z innym – rozlokowania obu armii i istnienia miast garnizonowych. Nie zostało ono zbadane, jeżeli pominąć prace niemieckiego historyka amatora i regionalisty Reinholda von Flanss poświęcone Elblągowi i stacjonującym w nim oddziałom piechoty

⁴⁶ W. Kędery, *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661–1813*, „Studia Clarmontana” 1993, t. XIII.

⁴⁷ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.

⁴⁸ T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1973, t. 19, cz. 1.

⁴⁹ *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, red. M. Trąbski, Oświęcim 2016, s. 16–161, 364–417.

koronnej⁵⁰. Pozostałe miasta nie doczekały się takich opracowań, co szczególnie odczuwalne jest w przypadku największego, jeżeli chodzi o liczbę stacjonujących żołnierzy miasta, czyli Warszawy. Tym bardziej, że do czasu wzniesienia koszar „Wittego” w Kamieńcu (1782–1788), było to jedyne miasto, w którym istniały i to już od lat dwudziestych XVIII wieku tego typu obiekty militarne.

Polscy badacze zdają się też zapominać, że do armii komputowych i twierdz państwowych nie sprowadzał się tak potencjał obronny, jak i militarny państwa. Jeżeli chodzi o pierwszy, to zgodnie z kultywowaną od wieków swoistą doktryną zakładającą obronę państwa w okresach szczególnego zagrożenia w oparciu o pospolite ruszenie, w rozważaniach nad XVIII wiekiem należałoby uwzględnić oddziały wystawiane w jego ramach lub na zasadzie zastępstwa. Do takich przypadków dochodziło w trakcie wojen (północnej, o sukcesję polską i na ograniczoną skalę, polsko-rosyjskiej w 1792 roku) i konfederacji szlacheckich (sandomierska, tarnogrodzka, barska i z pewnym zastrzeżeniem targowicka). Na ten temat nie powstało do tej pory oddzielne opracowanie, a o tworzeniu formacji piechoty łanowej czy wypraw wojewódzkich i powiatowych jedynie wspomina się na marginesie monografii i artykułów poświęconych poszczególnym konfliktom zewnętrznym, jak i domowym – zazwyczaj w sposób mało precyzyjny szacując ich liczebność i oceniając wartość bojową. Na wyróżnienie zasługują w związku z tym, jako wprowadzenie do zagadnienia, badania Dariusza Kupisza nad wojskami powiatowymi, choć ograniczone chronologicznie do 1717 roku i terytorialnie do Małopolski, ale z uwzględnieniem ich roli jako samoobrony terytorialnej⁵¹, oraz Wojciecha Stanka – nad konfederacjami generalnymi w Koronie⁵². Podstawowe informacje o nieco zapomnianych oddziałach, które próbowano wystawić w trakcie wojny

⁵⁰ R. von Flanss, *Die auf deutschen Fuss errichteten Regimenter der polnischen Kronarmee in Westpreussen von 1717 bis 1772*, Marienwerder 1894; idem, *Die Infanterie-Regimenter der Kron – Armee; „Königin von Polen” und „Prinz von Polen” zur Zeit ihres Aufenthaltes in [West] Preusse*, „Zeitschrift des historischen Verein für Marienwerder” 1881, s. 29–116.

⁵¹ D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008, przede wszystkim s. 150, 298–305, 338–377.

⁵² W. Stanek, *Konfederacje generalne koronne w XVIII wieku*, Toruń 1991, s. 99–122.

1792 roku i tuż po jej zakończeniu, zawierają dwa tomy spisów oficerów wojsk Rzeczypospolitej z lat 1774–1794⁵³. Te ostatnie przybliżają także zagadnienie istnienia oddziałów nadwornych króla Stanisława Augusta (pułki jazdy, szwadron huzarów i batalion grodzieński)⁵⁴. Jest to o tyle istotne, że w historiografii polskiej bardzo słabo zostało rozpoznane zagadnienie istnienia oddziałów wojskowych tworzonych specjalnie dla obrony króla i jego dworu. Za wyjątkiem prac Mirosława Nagielskiego, omawiających gwardie dwóch młodszych Wazów⁵⁵, brak opracowań na ten temat dla całego okresu nowożytnego. Charakter przyczynkarski mają studia na temat ułanów i szwoleżerów w służbie Augusta III⁵⁶, grandmuszkietierów Augusta II oraz innych formacji kadeckich na dworach Wettinów i Stanisława Augusta⁵⁷. Tymczasem w latach czterdziestych XVIII wieku w oddziałach pozostających na służbie dworu królewskiego i utrzymywanych z dochodów z dóbr stołowych służyło nawet ponad 4 tys. żołnierzy. Nie były to przy tym oddziały paradne, gdyż swojej wartości bojowej pułki szwoleżerów i ułanów dowiodły w trakcie II i III wojny śląskiej.

⁵³ *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy*, t. I: *Oficerowie wojska koronnego*, cz. 1: *Sztaby i kawaleria*, oprac. M. Machynia, C. Szrednicki, Kraków 2002, s. 483–494; cz. 4 *Formacje Targowicy. Szkolnictwo wojskowe. Varia. Uzupełnienia*, oprac. J. Gdański, M. Machynia, C. Szrednicki, K. Stepan, Kraków 2003, s. 1–55.

⁵⁴ *Ibidem*, t. I, cz. 1, s. 495–513; cz. 4, s. 107–109; t. II: *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego*, oprac. M. Machynia, C. Szrednicki, V. Rakutis, Kraków 1999, s. 242–255, 493–499.

⁵⁵ Przede wszystkim mogąca stanowić pewien wzorzec praca: M. Nagielski, *Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy (1648–1668)*, Warszawa 1989.

⁵⁶ *Das Sächsisch-Polnische Cavalleriecorps im Oesterreichischen Solde von 1756 bis 1763*, „Jahrbücher für die Deutschen Armee und Marine” 1878, t. 28, s. 48–59, 129–160, 237–273; T. Ciesielski, *Polscy ułani w służbie Wettynów i Habsburgów w latach 1730–1763*, [w:] *W służbie obcych monarchów i państw: mechanizmy karier obcokrajowców w armiach oraz administracji państwowej*, Warszawa 2015, s. 179–196.

⁵⁷ J. Bartoszewicz, *Wielcy muszkietierowie Augusta II*, [w:] *idem*, *Dzieła*, t. 7: *Szkice z czasów saskich*, Kraków 1880, s. 47–57; J. Staszewski, *Grandmuszkietierowie Augusta II. Nowa wersja*, [w:] *idem*, „*Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...*” *Szkice i studia z czasów saskich*, Olsztyn 1997, s. 106–116; *idem*, *Polacy w osiemnastowiecznym Dreźnie*, Wrocław i in. 1986, s. 128–146.

Od strony prawno-własnościowej oddziały gwardii nadwornej – tak mieszczące się w limicie 1200 ludzi zatwierdzonym na sejmie niemym, jak i nadkompletowe – stanowiły prywatną własność króla. Dlatego też gwardię można zaliczyć do kontrowersyjnego składnika potencjału militarnego Rzeczypospolitej, jakim były milicje samorządowe i prywatne. Te ostatnie tak się w XVIII wieku rozpowszechniły, że zdaniem Jędrzeja Kitowicza „lada panek, mający intraty rocznej sto tysięcy, nie chciał być bez nadwornego żołnierza”⁵⁸. Nie odpowiada to stanowi badań nad tego typu formacjami zbrojnymi, który nie pozwala nawet określić szacunkowej liczebności milicji, a tym bardziej jej realnego potencjału bojowego w XVIII wieku. Tymczasem na w miarę wnikliwe rozpoznanie fenomenu polsko-litewskiego, jakim były milicje samorządowe i prywatne, pozwala zachowany materiał źródłowy, nie ograniczający się jedynie do wojsk prywatnych Radziwiłłów, które w ostatnich latach doczekały się interesującego omówienia w kilku artykułach⁵⁹.

⁵⁸ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, red. Z. Goliński, wstęp M. Dernałowicz, Warszawa 1985, s. 205.

⁵⁹ Starsze studia: M.J. Lech, *Milicja Radziwiłłów jako oręż feudałów w walce z ruchami chłopskimi na Białorusi i Litwie*, „Rocznik Białostocki” 1962, t. 3, s. 36–45; M. Pasztor, *Milicje magnackie Radziwiłłów: Michała Kazimierza „Rybeński” i Karola Stanisława „Panie Kochanku” – skład, organizacja, funkcje*, [w:] *Trudne stulecia. Studia z dziejów XVII i XVIII wieku ofiarowane Profesorowi Jerzemu Michalskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. Ł. Kądzieli, W. Kriegseisena i Z. Zielińskiej, Warszawa 1994, s. 143–144. Nowsze V.Rakutis, *Radwily milicija XVIII a.*, „Karo archyvas” 2005, XX, s. 101–162; idem, *Legion Radziwiłłowski czasów Sejmu Czteroletniego*, [w:] *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. M. Nagielski, K. Żojdź Karol, Warszawa 2017, s. 357–367; A. Mariani, *Udział jezuitów w życiu milicji i korpusów radziwiłłowskich w XVIII wieku*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. II, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J.J. Sowa, Oświęcim 2013, s. 193–211; B. Kłyszajko, *Dezercja w wojskach prywatnych Radziwiłłów w XVIII w.*, [in:] *Spółczesność Staropolska*, Seria Nowa, t. IV, s. 259–295. Ten ostatni jest autorem interesującej, choć nie pozbawionej wad rozprawy doktorskiej: *Wojska prywatne Radziwiłłów nieświęskich w okresie 1719–1762*, maszynopis pracy doktorskiej, archiwum IH PAN w Warszawie. Rekonesans badawczy nad milicjami: T. Ciesielski, *Sejmiki wobec kwestii bezpieczeństwa publicznego w czasach Augusta III – milicje wojewódzkie*, [w:] *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, W. Wagner, Toruń 2012, s. 319–330; idem, *Milicje magnackie i ich potencjał militarny w połowie XVIII wieku. Zarys problematyki*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVII–XVIII w.*, red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 773–791. Wartościowe studium nad milicjami wojewódzkimi M. Zwierzykowski, *Geneza i funkcjonowanie chorągwi poli-*

Do słabo zbadanych kwestii należy wewnętrzna organizacja armii państwowych, wybiegająca poza ogólną wiedzę o etatach regimentów i chorągwi określonych w komputach zatwierdzonych uchwałami sejmowymi. Dotkliwie odczuwalny jest brak badań nad dziejami poszczególnych oddziałów, kontynuujących dzieło podjęte przez wspomnianego już niemieckiego historyka Flanssa, który opisał kadrę i służbę dwóch regimentów piechoty koronnej, imienia królowej i królewicza w latach 1717–1772⁶⁰. Charakter wprowadzający do zagadnienia może mieć wydana w 1925 roku praca Bronisława Gembarzewskiego „Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r[oku] 1717 do 1831”⁶¹. Niestety, obarczona jest szeregiem błędów, co w przypadku dziejów oddziałów w czasach stanisławowskich wykazały niezwykle wartościowe spisy oficerów obu armii Rzeczypospolitej z lat 1777–1794. To składające się z pięciu części dzieło jest przy tym niewątpliwie najbardziej wartościowym osiągnięciem historiografii polskiej (a za sprawą współudziału w powstaniu tomu poświęconego armii Wielkiego Księstwa Valdasa Rakutisa, także litewskiej) w badaniach nad kadrami wojskowymi Rzeczypospolitej w XVIII wieku. Niewątpliwie, w pełni zasługuje na kontynuację i pokuszenie się o opracowanie podobnych spisów dla czasów saskich i początków panowania Stanisława Augusta. Wydaje się to możliwe w oparciu o zachowany materiał źródłowy, zwłaszcza tzw. archiwa hetmańskie Adama Mikołaja Sieniawskiego, Jana Klemensa Branickiego, Michała Kazimierza Radziwiłła, Stanisława Mateusza i Wacława Rzewuskich⁶².

cyjnej województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1734–1767, [w:] W podróży przez wiek osiemnasty... Studia i szkice z epoki nowożytnej, red. A. Perlakowski, M. Wyszomirska, M. Zwierzykowski, Kraków 2015, s. 117–134.

⁶⁰ R. Flanss, *Die Infanterie-Regimenter...*, s. 29–116.

⁶¹ B. Gembarzewski, *Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r. 1717 do 1831*, Warszawa 1925, s. 7–42.

⁶² Biblioteka im. Książąt Czartoryskich w Krakowie, nr 2639, 2648; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Roskie, Militaria, pudła 5–11, 13–22; AGAD, Branicy z Suchej, nr 68/85; AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie, dz. VII, 93–126; 127–136, 138–168, 170, 172–216, 218, 244–249, 252–254, 257, 258; Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Podhoreckie, III, pudła IV–IX; IV, pudło III 102 i 104, pudło XXVI 19, pudło XXXVI 25–26. Charakterystyka dokumentacji wytwarzanej i gromadzonej w kancelariach hetmańskich: K. Syta, *Dokumentacja wojskowa w archiwach hetmanów koronnych*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2001, t. XIII,

W przypadku kadry dowódczej, to w badaniach nad dziejami militarynymi Polski i Litwy w XVI i XVII wieku szczególną rolę przypisuje się hetmanom, którym poświęcono cały szereg monografii, głównie o charakterze popularno-naukowym, ale powstały i biografie uznawane do dzisiaj za modelowy sposób omówienia działalności dowódców okresu staropolskiego – zwłaszcza biografia Stefana Czarnieckiego pióra Adama Kerstena⁶³. Dla XVIII wieku nie ma takich prac, a wręcz przeciwnie, dominuje trend do marginalizowania roli hetmanów, gdyż wszystkich uznaje się za dowódców wyjątkowo miernych. W konsekwencji w odniesieniu do większości z nich najpoważniejszymi opracowaniami o charakterze naukowym są biogramy w *Polskim Słowniku Biograficznym*, które stanowią podstawę rozbudowanych not biograficznych w popularno-naukowych pocztach hetmanów Rzeczypospolitej. Autorami tych ostatnich są przy tym uznani badacze, jak Łukasz Kądziała, Andrzej Link-Lenczowski, Mirosław Nagielski, Andrzej Rachuba, Marek Wagner i Zofia Zielińska, którzy skupili się na działalności politycznej-wojskowej, z reguły pomijając kwestie związane z administrowaniem obu armiami, a te w długich okresach pokoju miały olbrzymie znaczenie. Co więcej, nie wszystkie osoby dzierżące buławy dostały „zaszczytu” zamieszczenia ich biogramów w opracowaniach adresowanych do szerokiego grona pasjonatów dziejów militarynych państwa i narodu polskiego⁶⁴. Tylko niektórzy hetmani doczekali się studiów wykraczających

s. 51–67; idem, *Archiwa hetmanów koronnych. Pojęcie, charakter i typologia dokumentacji*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2011, nr 2 (4), s. 63–105; idem, *Materiały do przewodnika po archiwaliach hetmanów koronnych w zasobach archiwalnych i zbiorach bibliotecznych*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2012, nr 3 (5), s. 109–182. Dokumentacja do dziejów regimentów i chorągwi w czasach saskich omówiona T. Ciesielski, *Źródła do dziejów regimentów i chorągwi wojska koronnego z lat 1717–1763*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2001, t. XIII, s. 81–92.

⁶³ A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Warszawa 1963. W ostatnim czasie ukazała się biografia bardzo ściśle na niej wzorowana, która wykazała pewną już anachroniczność tego modelu spowodowaną rozwojem badań historyczno-wojskowych w ostatnim półwieczu: A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679), marszałek wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2017.

⁶⁴ W dwutomowym dziele pt. „Poczet Hetmanów Rzeczypospolitej...” przygotowanym pod redakcją M. Nagielskiego na 27 hetmanów, pominiętych zostało dwóch koronnych oraz pięciu litewskich, *Hetmani koronni*, Warszawa 2005, s. 261–273, 294–390;

poza noty biograficzne, w których przedstawiono ich dokonania jako administratorów armii oraz na płaszczyźnie gospodarczej⁶⁵. Wydaje się jednak, że niezależnie od wkładu w rozwój czy degradację wojskowości staropolskiej, hetmani, jak i cała kadra dowódcza armii polskiej i litewskiej, zasługują na podjęcie szeroko zakrojonych badań, których efektem finalnym winny być biografie indywidualne⁶⁶, a przede wszystkim monografie prezentujące jej obraz jako zbiorowości⁶⁷. Niewątpliwe, powinny zostać podjęte szeroko

Hetmani litewscy, Warszawa 2006, s. 190–201, 220–314. W innym pocście wydany dekadę wcześniej przez tą samą oficynę pominięto aż 10 hetmanów litewskich (*Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 247–258, 269–376, 517–574), a Sławomir Leśniewski opracował jedynie 11 biogramów osiemnastowiecznych hetmanów Rzeczypospolitej (*Poczet hetmanów polskich i litewskich. Wiek XVIII*, Warszawa 1992).

⁶⁵ O działalności polityczno-wojskowej hetmanów: T. Ciesielski, *Działalność wojskowa hetmana wielkiego koronnego Józefa Potockiego i jego kręgu klientalno-rodzinnego*, [w:] *Magnateria Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003, s. 259–282; idem, *Michał Kazimierz Radziwiłł jako dowódca armii litewskiej w latach 1735–1762*, [w:] *Radziwiłłowie w służbie Marsa...*, s. 299–311; idem, *Listy hetmana wielkiego litewskiego Ludwika Konstantego Pocięja do feldmarszałka Borysa Szeremietiewa z lat 1711–1717: przyczynek źródłowy do dziejów współpracy części magnaterii polsko-rosyjskiej z Rosją w dobie Wielkiej Wojny Północnej*, [w:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej. Literatura, historia, język*, red. P. Borek, M. Olma (*Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, vol. 7), Kraków 2017, s. 241–273; idem, *Kariera wojskowa Jana Kazimierza Sapiehy*, [w:] *Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI–XIX wieku*, t. 1: *Sapiehowie*, red. T. Ciesielski, M. Sawicki, Opole 2018, s. 333–371. O J.K. Branickim jako właścicielu imponujących rezydencji i znakomitym gospodarzu: E. Kowicka, *Dwór „Najrzędniejszego w Polsce magnata”*, Warszawa 1991; *Pałac Branickich w Białymstoku*, oprac. K. Łopatecki i W. Walczak, t. 1–2, Białystok 2012.

⁶⁶ Bohaterem bodaj największej ilości opracowań jest Tadeusz Kościuszko, ale żadna z prac nie zasługuje na miano naukowej biografii. W przypadku innych dowódców osiemnastowiecznych najwartościowsza jest przywołana już wcześniej monografia W. Konopczyńskiego poświęcona Kazimierzowi Pułaskiemu, ale nie jest to biografia ukierunkowana na historię wojskowości. Należy też wspomnieć o artykułach T. Srogosza poświęconych Józefowi Gabrielowi Stempkowskiemu, T. Srogosz, *Początki kariery wojskowej Józefa Gabriela Stempkowskiego...*, s. 3–19; idem, *Meandry relacji między dowódcami i politykami. Franciszek Ksawery Branicki i Józef Gabriel Stempkowski*, [w:] *Hortus Bellicus...*, s. 501–519.

⁶⁷ Powstała dotąd jedna monografia przedstawiająca obraz kadry dowódczej armii koronnej: J. Ronikier, *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze. Studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706–1725*, Kraków 1992.

zakrojone badania nad niższą kadram dowódczą (dowódcy regimentów, chorągwi i kompanii) i oficerską⁶⁸, a w miarę możliwości stwarzanych przez zachowane źródła, rekonesansowo nad podoficerską i szeregowców, pod kątem narodowości, pochodzenia stanowego, wyznania, przygotowania fachowego i wykształcenia, przebiegu służby, a także sposobu rekrutowania żołnierzy i zmianom, jakie dokonały się w tej materii na przestrzeni całego stulecia – od wolnego zaciągu po próby wprowadzenia namiastki systemu kantonalnego. Tylko w niewielkim stopniu rozważania na te tematy będą mogły zostać oparte o dotychczasowe dokonania historiografii polskiej, gdyż poza wspomnianymi już, w miarę rozbudowanymi charakterystykami kadr armii koronnej w czasach Sejmu Czteroletniego i Powstania Kościuszkowskiego autorstwa L. Ratajczyka i K. Bauera, dla wcześniejszych okresów dysponujemy jedynie przyczynkarskimi studiami. Sporo uwagi poświęcono kwestii kształcenia elit wojskowych, przy czym w większości nie są to prace o charakterze historyczno-wojskowym, a studia z dziejów kultury, oświaty i wychowania, jak w przypadku dość bogatej literatury poświęconej Szkole Rycerskiej⁶⁹.

Niewiele wiadomo o materialnej stronie służby wojskowej, która obok możliwości (czy też jedynie nadziei) zrobienia kariery podnoszącej

⁶⁸ Ważnym elementem jest również kwestia ujednoczenia terminologii w zakresie stopni i stanowisk wojskowych i to w odniesieniu dla całego okresu nowożytnego. Solidną podstawą do tego będą ustalenia dokonane przez J. Maronia, choć z zastrzeżeniami. Konieczne będzie bowiem sporządzenie wykazu stopni z polskimi odpowiednikami dla większości wojsk krajów europejskich, a na pewno dla wszystkich państw ościennych, a także wyeliminowanie form archaicznych, np. „oberszter”; J. Maroń, *O stopniach i stanowiskach wojskowych doby wczesnonowożytnej słów kilka*, [w:] *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa Profesora Krystyna Matwijowskiego*, red. B. Rok, J. Maroń, Toruń 2006, s. 1101–1109.

⁶⁹ K. Mrozowska, *Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Warszawa 1961; W.A. Grabski, *Kilka uwag o początkach Szkoły Rycerskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Nauki Humanistyczno-Społeczne, 1965, z. 40, seria I, s. 93–106; P. Unger, *Szkoła Rycerska – założenia i metody wychowawcze*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1976, t. XX, 1976, s. 153–164; W. Lisowski, *Polskie korpusy kadetów 1765–1956. Z dziejów wychowania*, Warszawa 1982, s. 11–96; A. Cwer, *Edukacja młodzieży w Szkole Rycerskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego 1764–1794*, Siedlce 2011.

status społeczny, była najważniejszym motywem jej podejmowania i pełnienia często przez kilkadziesiąt lat, nawet dożywotnio. Składały się na to takie elementy jak: warunki bytowe związane z zakwaterowaniem (poza Warszawą i od lat osiemdziesiątych XVIII wieku Kamieńcem Podolskim, w których były koszary, na kwaterach w gospodach i domach mieszczan, a w przypadku chorągwi jazdy zaciągu narodowego często w chałupach chłopskich), wyżywienie wraz ze skłonnością do używek z alkoholem i tytoniem na czele, wynagrodzenie złożone z żołdu i tzw. pieniędzy lenungowych (zapewniające szeregowcom, podoficerom i młodszym oficerom jedynie minimum potrzebne do egzystencji), uciążliwość służby tzw. garnizonowej (niewątpliwie znacznie większa w twierdzach i dużych miastach, a wręcz minimalna w chorągwiach zaciągu narodowego), zabezpieczenie medyczne i sanitarne (praktycznie tylko w autoramencie cudzoziemskim), czy opieka duszpasterska. Kwestie te, wychodzące poza klasyczne badania historyczne i wymagające zastosowania metod charakterystycznych dla niektórych dziedzin nauk społecznych, jak też z zakresu nauk medycznych i o zdrowiu, wnikliwe zbadane dla XVII wieku, głównie za sprawą prac Tadeusza Srogosza⁷⁰, w przypadku XVIII wieku zostały jedynie pobieżnie omówione w artykułach przyczynkowych oraz na marginesie prac poświęconych ogólnemu obrazowi wojskowości polskiej czasów nowożytnych i rozbiorów⁷¹. Podjęcie badań na znacznie szerszą skalę, którymi będzie

⁷⁰ T. Srogosz, *Życie codzienne żołnierzy armii koronnej i litewskiej w XVII wieku*, Oświęcim 2018; idem, *Żołnierz swawolny, Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010.

⁷¹ Ze starszych publikacji należy wspomnieć przede wszystkim o: F. Giedroyc, *Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim*, Warszawa 1927; L. Dudek, *Rozmieszczenie i zakwaterowanie wojsk w dawnej Polsce*, „Przegląd Kwatermistrzowski” 1972, R. XXXII, z. 1 (123) s. 116–120; E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce: 968–1831*, Warszawa 1932; J. Odziemkowski, *Duszpasterstwo wojskowe w dobie królów elekcyjnych*, [w:] *Historia duszpasterstwa w ziemiach polskich*, red. J. Ziółek i in., Lublin 2004, s. 138–146; J. Ziółek, *Kapelani etatowi w wojsku za Stanisława Augusta Poniatowskiego i w Powstaniu Kościuszkowskim*, [w:] *Historia duszpasterstwa...*, s.155–160. Z nowszych: V. Rakutis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštys karioumenės kasdieninio gyvenimo standartai 1764–1788 m.*, „XVIII amžiaus studijos”, nr 4: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštys Visuomenė. Kasdienybės istorija*, Vilnius 2018, s. 198–217; T. Ciesielski, *Duszpasterstwo w armiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w czasach saskich*, [w:] *Staropolski ogląd*

można objąć też takie zagadnienia jak religijność i postawy etyczne, sposoby spędzania wolnego czasu i rozrywki żołnierzy, opieka nad chorymi i wysłużonymi wojskowymi, jest w pełni możliwe dzięki bogatej bazie źródłowej, na którą składają się wojskowe akta normatywne (głównie regulaminy, tak wdrożone w życie, jak i ich projekty), dzienniki służby, akta sądowe (sądów wojskowych, cywilnych oraz powoływanych do określonych typów spraw sądów neutralnych i tzw. *iudicium compositum*), prasa drukowana i rękopiśmienna, a przede wszystkim szeroko rozumiane ego-dokumenty wytworzone przez czynnych wojskowych. Te ostatnie, zwłaszcza stosunkowo obszerna literatura pamiętnikarska, zawierają też informacje na temat życia żołnierzy w okresie wojennym, w tym także o losach jeńców wojennych (przede wszystkim w niewoli rosyjskiej w okresie wielkiej wojny północnej, konfederatów barskich i po powstaniu kościuszkowskim)⁷².

Badania nad kadrami obu armii w ujęciu dynamicznym jest niezbędne dla poznania procesu dokonujących się zmian w sposobie postrzegania praw i obowiązków żołnierzy tak przez nich samych, jak i przez społeczeństwo szlacheckie. Negatywne doświadczenia z wojen prowadzonych przez Rzeczypospolitą i na jej terenie w XVIII wieku sprawiły, że przestano postrzegać wojskowych jako swoisty czwarty stan i otoczonych pewnym nimbem świętości obrońców ojczyzny⁷³, a jako podmiot służebny, podejmujący służbę w armii przede wszystkim w celu zdobycia materialnych podstaw egzystencji, na dodatek przy tym stosunkowo skromnych. Z jednej strony ze względów prestiżowych i chęci wykazania się zaszczytnym tytułem za-

świata. Kultura staropolska – poszukiwanie sacrum odnajdywanie profanum, red. B. Rok, F. Wolański, Toruń 2013, s. 413–434; idem, *Rodzina wojskowa w połowie XVIII wieku*, [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku*, red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 231–246; idem, *Kilka uwag o alkoholu i tytoniu w życiu żołnierzy polskich w XVII w. i w pierwszej połowie XVIII w.*, [w:] *Historia na źródłach oparta: studia ofiarowane profesorowi Tadeuszowi Srogoszowi w 65. rocznicę urodzin*, red. A. Stroynowski, Częstochowa 2017, s. 227–245.

⁷² Przykładowo M.S. Wiśniowiecki, *Dla pamięci co się którego roku działo*, [w:] A. Przeździecki, *Podole, Wołyń, Ukraina*, t. 1, Wilno 1841, s. 94–112; *Dziennik Józefa Kopcia brygadiera wojsk polskich*, oprac. A. Kuczyński i Z. Wójcik, Wrocław–Warszawa 1995.

⁷³ Szerzej na ten temat: J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996.

biegano o szarże wojskowe w zaciągu narodowym i te najwyższe w autoramencie cudzoziemskim, a z drugiej postrzegano żołnierzy jako wyrobników i to o stosunkowo niskich kwalifikacjach. Taki stan rzeczy przetrwał do początku lat dziewięćdziesiątych XVIII wieku, co wpływało na sposób postrzegania misji i zawodu przez samych żołnierzy, a to odbijało się na jakości ich służby i morale⁷⁴. Negatywnie oddziaływało na motywację żołnierzy do walki, co widać po postawie całych oddziałów w trakcie polskiej wojny sukcesyjnej, konfederacji barskiej (choć tu istotną rolę odgrywała świadomość, że przeciwnikiem najczęściej był Polak czy Litwin), a nawet wojny 1792 roku. Niewątpliwie jest to czynnik, który nie został dobrze rozpoznany z uwzględnieniem kategorii psychologicznych i socjologicznych, choć podejmowane były rozważania na temat początków postaw patriotycznych w wojsku na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku⁷⁵. Wydaje się jednak, że i wtedy przeważały lęk przez niewolą, niekiedy długoletnią w głębi państwa rosyjskiego, kalectwem lub śmiercią, jak też przed utratą niezbędnych dla robienia kariery w wojsku i podniesienia materialnego poziomu egzystencji protektorów, którzy często opowiadali się po przeciwnej stronie konfliktu (a klientalizm w armiach Rzeczypospolitej był silnie zakorzeniony). W dużej mierze doprowadziło to do sytuacji, w której armie koronna i litewska, choć takie pozory i możliwości stwarzała ich organizacja, nie stały się kadrowymi. Dobitnie dowiodły tego wydarzenia z lat 1733–1735, a przede wszystkim z okresu intensywnej rozbudowy wojsk Rzeczypospolitej w dobie Sejmu Czteroletniego, gdy mimo prowadzonego na szeroką skalę zaciągu cudzoziemskiego, nie udało się stworzyć odpowiednio licznej i przygotowanej do prowadzenia działań wojennych armii kadry dowódczej. Złożyło się na to wiele czynników, a jednym z ważniejszych było słabe przygotowanie fachowej kadry oficerskiej na czele z korpusem generalskim, w którym od lat trzydziestych XVIII wieku dominowały osoby

⁷⁴ Szerzej na ten temat: artykuły D. Kupisza, T. Ciesielskiego i D. Rolnika [w:] *Spoleczeństwo Staropolskie*, Seria Nowa, t. IV, s. 211–257, 309–334.

⁷⁵ Wartościowy, choć nie wolny od elementów indoktrynacji epoki, w której powstał, jest artykuł L. Ratajczyka, *Rola wojska w kształtowaniu polskiej świadomości narodowej w okresie walk wyzwoleniczych XVIII i XIX w.*, [w:] *Armia, wychowanie, polityka. Dwadzieścia lat WAP*, Warszawa 1971, s. 65–70. Do tego wątku nawiązano też w pracy: *Historyczny rodowód polskiego ceremoniału wojskowego*, red. L. Ratajczyk, Warszawa 1981.

przypadkowe, gładne jedynie tytułów i zaszczytów⁷⁶. Innym powodem był niski poziom wykształcenia i zdyscyplinowania, czyli ten aspekt wojskowości osiemnastowiecznej, który wymaga dogłębnego zbadania z wykorzystaniem bogatego zachowanego materiału źródłowego. Do tej pory nie zajmowano się zbyt tymi kwestiami w wojsku Rzeczypospolitej, czego dowodzi skromny stan badań sprowadzony do artykułów przyczynkarskich poświęconych manewrom wojskowych (kempamentów czy obozów)⁷⁷. Niewątpliwie wpływ na bardzo niski poziom zdyscyplinowania armii Rzeczypospolitej, widoczny tak podczas służby w okresie pokoju, jak też w trakcie prowadzenia działań bojowych, miały niedoskonałość prawa wojskowego oraz brak aż do lat siedemdziesiątych XVIII wieku regulaminów ogólnowojskowych i specjalistycznych, choć już w czasach saskich podejmowane były próby zarówno skodyfikowania prawa wojskowego, jak i opracowania regulaminów. Temu zagadnieniu poświęcone są jedynie artykuły o charakterze przyczynkarskim⁷⁸, natomiast znaczenie lepiej opracowany został

⁷⁶ T. Ciesielski, *Generałowie wojska koronnego w latach 1717–1772*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura-urzędy-prawo-finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 442–472. Krótkie biografie wielu generałów obu armii Rzeczypospolitej z XVIII w. znajdują się w pracy: H.P. Kosk, *Generalicja polska*, t. 1–2, Pruszków 1998 i 2001.

⁷⁷ J. Bartoszewicz, *Kempament w Warszawie 1732 r.*, [w:] idem, *Dziela*, t. 7, s. 59–87; J. Benda, *Kempamenty Jana Christiana Mocka*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1964, t. 2; A. Michalski, *Obóz wojskowy pod Gołębkiem w 1791 roku*, [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. III: *Armia i społeczeństwo*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2009, s. 265–294; M. Wagner, *Obóz wojsk koronnych pod Braclawiem w latach 1791–1792*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2004, t. 1, s. 61–72.

⁷⁸ M. Kukiel, *Polskość i niemczyzna w cudzoziemskim autoramencie. Polskie regulaminy wojskowe z początku XVIII w.*, „Przegląd Współczesny” 1931, nr 196, s. 204–207; T. Ciesielski, *Samuel Brodowski – kodyfikator prawa wojskowego w czasach panowania Augusta III*, [w:] *Historia testis temporum, lux veritatis vita memoriae, nuntia vetustatis. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Włodzimierzowi Kaczorowskiemu*, red. E. Kozerska, M. Maciejewski, P. Stec, Opole 2015, s. 399–419; idem, *Artykuły wojenne dla artylerii koronnej Augusta III z 1737 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, vol. 14, nr 1, s. 95–116; idem, *Obowiązki i prawa szeregowców autoramentu cudzoziemskiego Armii Koronnej i Litewskiej w świetle artykułów wojskowych (wojennych) oraz regulaminów z lat 1717–1764*, [w:] *O powinnościach żołnierskich*, t. 1: *Na fundamentach historii i tradycji*, red. A. Drzewiecki, Katowice 2016, s. 171–197; W. Organiściak, *Artykuły wojenne Augusta*

okres stanisławowski, gdy w końcu prawnie opisano zasady pełnienia służby żołnierskiej. Dzieje się tak dzięki wyliczonym wcześniej opracowaniom L. Ratajczyka i K. Bauera, a przede wszystkim Wojciecha Organiściaka⁷⁹.

Innym ważnym zagadnieniem, na które należy zwrócić szczególną uwagę jest wyposażenie i zabezpieczenie techniczne armii koronnej i litewskiej. W tych materiałach najślabiej rozwija się bronioznawstwo, a właściwie to można stwierdzić, że od wydania w latach siedemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych opracowań autorstwa Andrzeja Nadolskiego, Zdzisława Żygulskiego i Macieja Maciejewskiego poświęconych dawnej broni białej i palnej⁸⁰, nastąpiła niemal całkowita stagnacja. Co więcej, tematyka ta została bardzo nierównomiernie rozpoznana. Za sprawą całego szeregu artykułów publikowanych od lat trzydziestych minionego stulecia na łamach periodyków „Broń i Barwa”, „Arsenał”, czy „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” (przede wszystkim autorstwa Bronisława Gembarzewskiego, Stanisława Kobielskiego, Zbigniewa Bocheńskiego i Janusza Wielohorskiego), stosunkowo niezłe opracowane zostały dzieje szabli i uzbrojenia obronnego jazdy narodowego zaciągu, natomiast prak-

III Sasa z 1749 roku i Artykuły wojenne Augusta III, „Z Dziejów Prawa” 2010, t. 3 (11), s. 163–176; idem, *Artykuły wojskowe dla Milicji Karola Stanisława Radziwiłła na tle prawa wojskowego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Z Dziejów Prawa” 2011, t. 4, s. 299–319; idem, *Artykuły wojskowe Hieronima Radziwiłła dla garnizonu słuckiego z 1733 roku na tle prawa wojskowego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Z Dziejów Prawa” 2012, t. 5, s. 361–374; idem, *Wpływ Sapiechów na kształtowanie prawa sądowego w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*, red. K. Stępnia, Lublin 2007, s. 391–399.

⁷⁹ Najważniejsza z nich to monografia W. Organiściaka, *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice 2001. W oparciu o nią powstał cały szereg artykułów tegoż autora, np. *O niektórych problemach kodyfikacji prawa wojskowego w Rzeczypospolitej szlacheckiej z 1775 roku*, [w:] s. 477–508; *Wpływ idei humanitarnych na kodyfikację prawa wojskowego Rzeczypospolitej w 1775 roku*, „Problemy Prawa Karnego” 1997, t. 22, s. 114–132; czy *Wojskowe prawo karne a idee humanitarne w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, „Problemy Prawa Karnego” 1993, t. 19, s. 139–153.

⁸⁰ A. Nadolski, *Polska broń. Broń białą*, Wrocław i in. 1984; Z. Żygulski, *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1982; idem, *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982; M. Maciejewski, *Broń strzelecka wojsk polskich w latach 1717–1945*, Szczecin 1991. Ze starszych publikacji, należy wspomnieć o wydanej przed II wojną światową, ale wciąż wartościowej pracy: W. Dziewanowski, *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1938.

tycznie nic nie wiadomo o broni palnej używanej w tym autoramencie. Wiele do życzenia pozostawia też stan wiedzy na temat uzbrojenia piechoty i dragonii oraz źródeł jego dostaw. Uzbrojenie nie było produkowane przez rusznikarnie polskie, które nie były w stanie zaspokoić nawet w niewielkiej części potrzeb autoramentu cudzoziemskiego, a co więcej małopolskie i wielkopolskie szabelnie nie wytwarzały też broni białej używanej przez te formacje. Kwestie te w pewnym stopniu wyjaśniają artykuły przyczynkarskie na czele z interesującym studium Marka Wagnera, który jednak odnosi się tylko do pierwszej dekady XVIII wieku⁸¹. Znacznie lepiej prezentuje się kostiumologia wojskowa, a to za sprawą artykułów poszerzających stan wiedzy nad początkami munduru w armii polskiej i litewskiej. Należy tutaj przywołać artykuły w „Broni i Barwie” (np. autorstwa Jana Bendy i A. Horaka w roczniku 1939) czy w wydawnictwie albumowym przygotowanym przez B. Gembarzewskiego⁸², a także studia autorstwa Leszka Rościszewskiego, Mieczysława Sicińskiego, Aleksandra Smolińskiego, jak też albumy

⁸¹ M. Wagner, *Zmiany w uzbrojeniu wojsk polskich na początku XVIII wieku*, [w:] *Technika a wojna X–XX w.*, red. P. Matusak i J. Piłatowicz, Siedlce 2000; E. Rostworowski, *Sprawa zaplecza przemysłowego dla armii na Sejmie Czteroletnim*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, R.LXIII, z. 4–5, s. 44–63; J. Pazdur, *Produkcja broni palnej na Kielecczyźnie w XVIII w.*, „Studia Kieleckie” 1984, 2/42, s. 7–24; H. Zawadzki, *Fabryka broni w Końskich-Pomykowie*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1971, t. 17, cz. 1, s. 201–210; T. Ciesielski, R. Sachs, *Breslau als Lieferant für die königlich polnische Armee*, [w:] *Amator Scientiae. Festschrift für Dr. Peter Ohr*, hrsg. R. Sachs, Breslau 2003, s. 185–193; idem, *Zaplecze przemysłowe armii polskiej w XVIII w. (1717–1763)*, [w:] *Per Saecula. Dyplomacja-Gospodarka-Historiografia*, red. A. Korytko i B. Krysztopa-Czupryńska, Olsztyn–Piotrków Trybunalski 2009, s. 151–164; H. Szemborski, *Szabelnia w wielkopolskiej Wyszynie. Z dziejów „najsławniejszej i najprzedniejszej” polskiej kuźni broni siecznej w XVI–XVIII wieku*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego” 2011, cz. XIII, s. 65–123. O szabelniach i ich produkcji znaleźć też można informacje w monografiach dziejów regionów czy miast, np. Z. Guldon, *Dzieje Przysuchy w XVIII wieku*, Przysucha 1995. W rozważaniach pominąłem też prace poświęcone sensu stricto dziejom gospodarczym na czele z monumentalną pracą Witolda Kuli, *Szkie o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, cz. 1–3, Warszawa 1956, choć niewątpliwie zawierają wiele informacji na temat produkcji na potrzeby wojska w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej.

⁸² B. Gembarzewski, *Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i uporządkowanie od wieku XI do roku 1965*, t. 2: *od 1697 do 1794 roku*, Warszawa 1960.

Jana Czopa⁸³. Warto w tym miejscu dodać, że przydatne byłoby jednak wydanie, opatrzonego naukowym wprowadzeniem, najdoskonalszego źródła do dziejów umundurowania wojsk Rzeczypospolitej czasów stanisławowskich, powstałego na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku albumu Gabriela Raspe⁸⁴. Niewątpliwie wpłynęłoby to pozytywnie na rozwój nie tylko kostiumologii wojskowej, ale też falerystyki. Ta ostatnia stanowi praktycznie nieopracowany dział nauk pomocniczych historii wojskowości okresu staropolskiego, jeżeli pominąć prace poświęcone orderom polskim ustanowionym w XVIII wieku⁸⁵. Brak jednak rozważań nad znakami oddziałów, choć te pojawiły się już w poprzednim stuleciu, a w XVIII wieku używane były przez wszystkie regimenty i chorągwie wojsk Rzeczypospolitej.

Niewątpliwie można byłoby wyliczyć jeszcze kilka istotnych zagadnień z historii wojskowości, jak choćby dotychczas jedynie sygnalizowana

⁸³ J. Czop, *Barwa wojska Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Rzeszów 2009; idem, *Barwa wojska Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku oraz Legionów Polskich 1797–1807*, Rzeszów 2017; L. Rościszewski, *Barwa Gwardii Pieszej Koronnej w latach 1607–1733*, „Arsenał Poznański” 1994, R. 3, nr 2 (8), nr 3 (9); idem, *Barwa Frejtkompanii Grenadierów Artylerii Konnej. Przyczynek do historii munduru wojsk koronnych z połowy XVIII wieku*, „Barok” 2014, t. XXII (41), s. 231–243; M. Siciński, *Umundurowanie armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie panowania Augusta II i Augusta III Wettinów oraz panowania Stanisława Augusta do czasów reform Sejmu Wielkiego 1717–1791*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego” 2011, cz. XIII, s. 125–143; A. Smoliński, *Mundur i barwy artylerii polskiej w XVIII i XIX wieku*, Toruń 2010, s. 31–96 i ilustracje II.1–II.24; idem, *Narodziny oraz ewolucja polskiego munduru wojskowego pomiędzy XVII a XIX wiekiem. Przyczynek do dziejów kostiumologii wojskowej*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. V, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J.J. Sowa, Oświęcim 2017, s. 266–304; idem, *Proweniencja oraz kształtowanie się schematu barw artylerii wojska Rzeczypospolitej w XVIII w.*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia z dziejów artylerii polskiej i obcej*, red. A. Smoliński, t. II, Oświęcim 2016, s. 87–137.

⁸⁴ *Accurate Vorstellung der Königlich Pohlischen Armee nach der auf dem in Jahre 1775 gehaltenen Reichstage festgesetzten Stärke und Uniform...*, Nürnberg 1718.

⁸⁵ S. Łoza: *Kawalerowie Orderu Świętego Stanisława 1765–1813*, Warszawa 1925; K. Filipow, *Order Virtuti Militari*, Białystok 1990; idem, *Order Orła Białego*, Białystok 2005; idem, *Order Świętego Stanisława*, Białystok 2009; M. Męcłewska, *Kawalerowie i statutu Orderu Orła Białego 1705–2008*, Warszawa 2008.

w polskiej historiografii kwestia służby Polaków armiach państw obcych⁸⁶, czy przedstawiane z punktu widzenia badań porównawczych stan i tempo rozwoju wojsk rosyjskich, pruskich, cesarskich i oczywiście saskich⁸⁷. Determinantem w określeniu zadań badawczych powinny stać się założenia badawcze nowej monografii historii militarnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w której wiek XVIII powinien zostać omówiony w sposób bardziej wnikliwy niż dotychczas. Tak, aby nie stanowił jedynie dopełnienia opisów przewag i klęsk armii koronnej i litewskiej doby Stefana Batorego, Wazów i dwóch pierwszych królów rodaków, ale przede wszystkim wymusił nowe spojrzenie na dzieje wojska Rzeczypospolitej jako istniejącego i wykonującego szerokie spektrum zadań w latach pokoju (ochrona granic, zwalczanie rozbójnictwa, szeroko rozumiane akcje i służba policyjna, w tym np. walka z żywiołami i epidemiami), których w sumie pomiędzy 1572 i 1795 rokiem było więcej niż tych wojennych. Dlatego szczególną uwagę należy zwrócić na kwestie finansowania i organizacji armii w dłuższych przedziałach czasowych, jak też zwykłego, codziennego życia wojska i żołnierzy. Wymagać to będzie podjęcia szeroko zakrojonej kwerendy źródłowej, która powinna rozpocząć się od ponownego przejrzenia zbiorów rękopiśmiennych i starodruków w bibliotekach i archiwach na terenie Polski. Konieczne będzie powrócenie do tych materiałów, które badane były dotąd pod kątem przydatności do opisu działań zbrojnych, albo też wykorzystywane były jedynie incydentalnie i często umykają uwadze współczesnym badaczom⁸⁸. Niewątpliwie też przyczyni się to do dotarcia do nowych, dotychczas nie

⁸⁶ W. Dzwonkowski, *Polacy w armii Katarzyny II*, „Biblioteka Warszawska” 1913, t. 1, s. 113–119; studia autorstwa K. Baczkowskiego, A. Perłakowskiego i D. Rolnika w monografii wieloautorskiej *W służbie obcych monarchów...*, s. 145–162, 251–261, 275–300. Wspomnieć też należy o pozbawionym aparatu naukowego i nacechowanym szeregiem błędów merytorycznych artykule Z. Fusińskiego, który jednak spełnił swoje funkcje popularyzatorskie: *Bośniacy, towarzysze, ulani, czyli Polacy w armii pruskiej 1740–1807*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego” 2005, cz. XII, s. 81–112.

⁸⁷ Prace historyków niemieckojęzycznych są już dość anachroniczne, podobnie zresztą, jak rosyjskie, a przede wszystkim są trudne do wykorzystania w rozważaniach komparatystycznych.

⁸⁸ Jako przykład mogą służyć zawierające materiały do dziejów Rzeczypospolitej w ostatnich latach jej istnienia rękopisy przechowywane w Bibliotece OO. Kapucynów w Krakowie, z których korzystał Waław Tokarz – nr 141, 142, 143.

wprowadzonych do obiegu naukowych źródeł. Tych zaś przede wszystkim należy się spodziewać w bibliotekach i archiwach zagranicznych – austriackich w Wiedniu, niemieckich w Dreźnie i Berlinie, litewskich w Wilnie, ukraińskich we Lwowie i Kijowie, a zwłaszcza rosyjskich w Petersburgu i Moskwie. W przypadku tych ostatnich szczególne znaczenie będą miały kwerendy w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych (Российский Государственный Архив Древних Актов – Rosijskij Gosudarstvennyj Arhiv Drevnih Aktov) i Rosyjskim Państwowym Archiwum Historyczno-Wojskowym (Российский Государственный Военно-Историчный Архив – Российский Государственный Военно-Историчный Архив) w Moskwie. Efektem tak rozległej kwerendy powinno być pozyskanie materiału wykorzystanego nie tylko przy powstawaniu nowej, wieloautorskiej syntezy dziejów militarnych Rzeczypospolitej, ale też do zainicjowania serii wydawnictw źródłowych. Wśród tych ostatnich muszą się znaleźć relacje z działań wojennych toczonych na terytorium Rzeczypospolitej⁸⁹, choć w zdecydowanej większości ukazać one w niekorzystnym świetle armie polską i litewską, ale klęski bitewne, fatalnie przeprowadzone kampanie wojenne, nieudolność i bezradność dowódców oraz zwykłych żołnierzy jest integralnym elementem polskiej historii militarnej.

⁸⁹ Pewne działania w tym zakresie zostały już zainicjowane i po długim okresie przerwy wydane zostały cenne wspomnienia Anglika na służbie szwedzkiej w okresie wielkiej wojny północnej – John D. Hultman, *O panowaniu Karola XII, króla Szwecji*, tłumaczenie i oprac. W. Krawczuk, Kraków 2015. Należy mieć nadzieję, że ta inicjatywa będzie kontynuowana i ukazać się w przekładzie polskim wspomnienia oficerów szwedzkich z lat wielkiej wojny północnej, czy rosyjskich opisujące działania zbrojne w trakcie polskiej wojny sukcesyjnej, konfederacji barskiej czy wojny 1792 r. Jeżeli chodzi o tę ostatnią, to niezwykle cenne są raporty gen. Michaiła Kreczetnikowa przesyłane do Katarzyny II i Płatonu Zubowa od kwietnia 1792 r. do kwietnia 1793 r., Rossijskij Gosudarstvennyj Arhiv Drevnih Aktov, fond 12, л. 216.